

«ΕΝΑ ΕΡΓΟΝ ΥΨΙΣΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΗΜΑΣΙΑΣ»: ΠΡΟΝΟΙΑΚΟΙ ΚΑΙ ΨΥ-ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ ΣΤΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΛΕΡΟΥ

ΔΑΝΑΗ ΚΑΡΥΔΑΚΗ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ. Κατά τη διάρκεια της εθνικής ανασυγκρότησης που ακολούθησε τον ελληνικό Εμφύλιο, η πλευρά των νικητών, και ειδικά το κράτος των εθνικοφρόνων και το βασιλικό ζεύγος του Παύλου και της Φρειδερίκης, χρησιμοποίησε την πρόνοια υπέρ των παιδιών και των ανθρώπων με σωματικές, νοητικές και ψυχικές αναπηρίες ως μέσο για την επικράτηση της ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης. Λόγω των πρώην στρατιωτικών εγκαταστάσεων των Ιταλών, τρεις εφαρμογές της πρόνοιας εμφανίστηκαν μετεμφυλιακά στο νησί της Λέρου: οι Βασιλικές Σχολές (1949-1964), το ψυχιατρείο (1957) και το πρώτο άσυλο του ΠΚΠΑ για «ανίατα παιδιά» (1961). Μελετώντας αρχειακό υλικό των ιδρυμάτων αυτών, τη σχετική νομοθεσία, τον αθηναϊκό και τοπικό Τύπο της εποχής αλλά και προφορικές μαρτυρίες το παρόν άρθρο χαρτογραφεί τους τρόπους με τους οποίους οι ψυ-επιστημονικοί λόγοι και οι λόγοι περί πρόνοιας διαπλέκονται με την εθνικόφρονα ιδεολογία στην περίπτωση των ιδρυμάτων της Λέρου.

ABSTRACT. During the period of national reconstruction that followed the Greek Civil War, the victorious side, and especially the state of the “nation-minded” and the royal couple of Paul and Federica, employed the welfare policy for the children and people with physical, intellectual, and mental disabilities as a means towards the domination of the ideology of “nation-mindedness”. Due to the former Italian military infrastructure, three applications of welfare policy emerged on the island of Leros: the Royal Schools (1949-1964), the mental hospital (1957) and the first PIKPA asylum for “incurable children” (1961). Through the study of these institutions’ archival material, legislation, Athenian and local Press as well as oral testimonies, this paper maps the ways in which the psychoscientific discourse and the welfare policy discourse are intertwined with “nation-minded” ideology in the case of the Leros institutions.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο επονομαζόμενος «ψυχολογικός πόλεμος» είναι μια μορφή πολέμου που στοχοποιεί την ιδεολογία, τα συναισθήματα και τη συμπεριφορά των ανθρώπων μέσω της προπαγάνδας, της κατήχησης, της επανεκπαίδευσης, ακόμα και των ψυχολογικών βασανιστηρίων. Ο σύγχρονος «ψυχολογικός

Η Δ. ΚΑΡΥΔΑΚΗ είναι Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και Ερευνητική Συνεργάτρια του Κέντρου Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες. Η μελέτη αυτή χρηματοδοτήθηκε από το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ) με το πρόγραμμα «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων ερευνητών/ερευνητριών - Β Κύκλος», στο πλαίσιο της Πράξης με κωδικό 5033021 του Ε.Π. «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» (ΕΣΠΑ 2014-2020).

πόλεμος», αν και έχει τις ρίζες του στις αρχές του 20ου αιώνα, συστηματοποιήθηκε και επεκτάθηκε, κυρίως από τα κράτη, κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου και στις δύο πλευρές του Σιδηρού Παραπετάσματος. Σε αυτόν τον ψυχροπολεμικό «ψυχολογικό πόλεμο» συμμετείχαν, εκούσια ή ακούσια, πολλοί εκπρόσωποι των ψυ-επιστημών, δηλαδή ψυχίατροι, ψυχολόγοι και ψυχαναλυτές, καθώς και, γενικότερα, εργαζόμενοι στον τομέα της πρόνοιας, όπως κοινωνικοί λειτουργοί, νοσηλευτές αλλά και γιατροί.¹ Την ίδια εποχή, στον απόηχο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και υπό την απειλητική προοπτική ενός τρίτου, έγινε μια συστηματική προσπάθεια από πολλές ευρωπαϊκές χώρες να συστήσουν αυτό που ονομάζουμε «κράτος πρόνοιας». Πιο χαρακτηριστικό, ίσως, παράδειγμα μεταπολεμικού κράτους πρόνοιας αποτελεί το εμβληματικό για την εποχή National Health Service (NHS) που ιδρύθηκε στη Βρετανία το 1948 από την πρώτη κυβέρνηση των Εργατικών.² Σκοπός του κράτους πρόνοιας ήταν να παρέχει πρόνοια για τους ασθενείς, τους ηλικιωμένους, τα παιδιά, τους φτωχούς, τους ανθρώπους με σωματικές και νοητικές αναπηρίες και ψυχικές νόσους. Τα κράτη πρόνοιας οδήγησαν στην επέκταση των σύγχρονων εφαρμογών των ψυ-επιστημών πέρα από τα ιδιωτικά ιατρεία και την αστική τάξη σε δημόσιες/κρατικές ή και ιδιωτικές μη-κερδοσκοπικές δομές για τον γενικό πληθυσμό. Ταυτόχρονα, μέσα στο πλαίσιο του κράτους πρόνοιας, νέοι ψυ-επιστημονικοί και προνοιακοί λόγοι αναδύθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν από φορείς άσκησης πολιτικής.

Στο ελληνικό παράδειγμα, τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ακολουθεί ο Εμφύλιος, που συχνά περιγράφεται από τους ιστορικούς ως πρώιμο στάδιο του Ψυχρού Πολέμου. Ο Εμφύλιος λήγει το 1949 με την επικράτηση των εθνικοφρόνων και την ήττα και την κατοπινή δίωξη, εκτοπισμό, εγκλεισμό και αποκλεισμό των κομμουνιστών. Στη δεκαετία του 1950, το νεοσύστατο κράτος των εθνικοφρόνων προχωρά στη επονομαζόμενη «εθνική ανασυγκρότηση». Αυτή η ανασυγκρότηση περιλαμβάνει ένα υλικό αλλά και ένα ιδεολογικό σκέλος: από τη μία, την παροχή βοήθειας και υλικών υποδομών στην κατεστραμμένη υλικά και ψυχικά ελληνική ύπαιθρο και, από την άλλη, την προπαγάνδα υπέρ της εθνικοφροσύνης και των παραδοσιακών συντηρητικών αξιών. Αν και η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, όπως συμπυκνώνεται στο περίφημο σύνθημα «Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια», έχει τις ρίζες της στα τέλη του 19ου αιώνα,³ μετά τον Εμφύλιο συγκεράζεται με τον «επιθετικό αντικομμουνισμό» και συγχροτείται

¹ C. WILLIAMS: «Public Psychology and the Cold War Brainwashing Scare». *History & Philosophy of Psychology* 21, 1 (2020), σ. 21-30.

² Για μια ανάλυση του βρετανικού κράτους πρόνοιας και του ρόλου των ψυ-επιστημών σε αυτό, βλ. D. DUTTON: *British Politics Since 1945: The Rise, Fall and Rebirth of Consensus*. Oxford, Wiley-Blackwell, 1997· S. BAR-HAIM: *The Maternalists: Psychoanalysis, Motherhood, and the British Welfare State*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2021.

³ Για μια διεξοδική μελέτη της ιστορίας της συνθηματικής φράσης, βλ. Ε. ΓΑΖΗ: *Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια: Ιστορία ενός Συνθήματος*. Αθήνα, Πόλις, 2011.

ως κυρίαρχη ιδεολογία που διαποτίζει όλες τις πτυχές της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής⁴. Ο Αλέξανδρος Καζαμίας περιγράφει τη μεταπολεμική εκδοχή της εθνικοφοροσύνης ως έναν εξουσιαστικό λόγο κοινωνικού αποκλεισμού των αριστερών ως εχθρών του έθνους, καθώς ο ελληνικός αντικομμουνισμός λειτουργεί σαν ομπρέλα που διατρέχει διαφορετικές ιδεολογίες, όπως ο συντηρητισμός, ο φιλελευθερισμός, ο ακροδεξιός λαϊκισμός και ο φασισμός. Η εθνικοφοροσύνη συνενώνει όλες αυτές εν πολλοίς ετερόκλητες ιδεολογίες σε ένα υποτιθέμενα ομοιογενές μέτωπο εναντίον του κομμουνισμού.⁵

Η διάκριση, βέβαια, μεταξύ της υλικής και της ιδεολογικής διάστασης της εθνικής ανασυγκρότησης δεν είναι πάντα τόσο ξεκάθαρη. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα όπου διαπλέκονται οι δύο όψεις της μετεμφυλιακής ανασυγκρότησης είναι η πρόνοια. Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, υπολογίζεται ότι περίπου 750.000 άνθρωποι, δηλαδή το 10% του πληθυσμού, ζούσαν ως πρόσφυγες σε καταυλισμούς, καθώς αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους λόγω της δράσης του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (ΔΣΕ) αλλά και των υποχρεωτικών εκκενώσεων που επέβαλαν οι Αμερικάνοι.⁶ Το οικονομικά κατεστραμμένο εμφυλιακό και μετεμφυλιακό κράτος των Αθηνών αντιμετωπίζει μεγάλες δυσκολίες στην παροχή πρόνοιας για αυτούς τους ανθρώπους. Θα στηριχτεί, λοιπόν, τόσο στην αμερικανική βοήθεια του σχεδίου Μάρσαλ όσο και, κυρίως στο πλαίσιο της συζήτησής μας, στα Ανάκτορα.

Λίγο μετά την ενθρόνισή τους, το 1947 εν μέσω Εμφυλίου, το βασιλικό ζεύγος της Φρειδερίκης και του Παύλου ιδρύει τον Έρανο Προνοίας Βορείων Επαρχιών Ελλάδος και το Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα (ΒΕΙ). Μέσω αυτών των θεσμών, το Παλάτι συστήνει ένα ισχυρό φιλανθρωπικό δίκτυο και παίρνει υπό την αιγίδα του την προνοιακή πολιτική της μετεμφυλιακής Ελλάδας, ιδρύοντας προνοιακά ιδρύματα σε όλη την επικράτεια. Το Παλάτι, σημειώνει ο Αντώνης Λιάκος, διαχειρίζεται «ένα φιλανθρωπικό σύστημα [που εγκαθιδρύεται αντί για κοινωνικό κράτος]», ενώ και ο Πολυμέρης Βόγλης υποστηρίζει σχετικά ότι το γεγονός ότι η μετεμφυλιακή πρόνοια τέθηκε υπό την αιγίδα της Φρειδερίκης «προσέφερε στη μοναρχία νομιμοποίηση, αλλά και έναν μηχανισμό με δίκτυα και στε-

⁴ Σ. ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ: «Το Κράτος των Εθνικοφορώνων: Αντικομμουνιστικός Λόγος και Πρακτικές». Στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα: Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση* (Τομ. Δ 2), επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 9-49, στην σ. 11.

⁵ Α. ΚΑΖΑΜΙΑΣ, 'The Visual Politics of Fear: Anti-Communist Imagery in Postwar Greece', *Journal of Contemporary History* 57, no. 4 (2022): 997-1028.

⁶ Τ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ: «Το "Εθνικό Παιδοφύλαγμα" και ο Έρανος της Βασίλισσας Φρειδερίκης (1947-1950)». Στο Δ. Παπαδημητρίου & Σ. Σεφεριάδης επιμ. *Αθέατες Όψεις της Ιστορίας: Κείμενα Αφιερωμένα στον Γιάννη Γιανουλόπουλο*, Αθήνα, Ασίνη, 2012, σ. 259-276.

λέχη που θα αύξαναν την επιρροή της στα πολιτικά πράγματα».⁷ Στη μελέτη της για τα δίκτυα φιλανθρωπίας της αστικής τάξης στην αμερικανική κοινωνία, η κοινωνιολόγος Francie Ostrower υποστηρίζει ότι η φιλανθρωπία πηγάζει από την αίσθηση ταυτότητας των δωρητών, όπως η τάξη, η εθνικότητα, η θρησκεία, το φύλο αλλά και η ιδεολογία, και διαμορφώνει κατά αυτόν τον τρόπο και τις στάσεις και τις αξίες των θεσμών και των φορέων που γίνονται αποδέκτες της φιλανθρωπίας.⁸ Στην περίπτωση της Ελλάδας, το γεγονός ότι η μετεμφυλιακή πρόνοια είναι, σε μεγάλο βαθμό, προϊόν φιλανθρωπίας του δικτύου του Παλατιού, καθορίζει και την ιδεολογική ταυτότητα των ιδρυμάτων που βρίσκονται υπό την αιγίδα του. Τόσο η εθνικοφροσύνη ως κυρίαρχη ιδεολογία, γενικά, όσο και, η ιδέα της μοναρχίας ως φιλόπτωχης, φιλάνθρωπης και λαοφιλούς, ειδικά, διαποτίζουν τους λόγους μέσα και γύρω από τους προνοιακούς θεσμούς που ιδρύονται μετεμφυλιακά για τη μέριμνα υπέρ των αδυνάτων. Με άλλα λόγια, οι θεσμικές καταβολές της πρόνοιας στη χώρα συνδέονται άμεσα με τη μετεμφυλιακή εθνική ανασυγκρότηση και τον κρίσιμο ρόλο του Παλατιού σε αυτήν.

Σε αυτά τα νέα ιδρύματα αναδύονται και νέοι προνοιακοί και ψυ-επιστημονικοί λόγοι εκ μέρους των ειδικών και των φορέων της πρόνοιας. Αυτοί οι λόγοι στοχεύουν στη φροντίδα και την προστασία ευάλωτων κοινωνικών ομάδων και συχνά προσπαθούν να ακολουθήσουν διεθνή μοντέλα εκσυγχρονισμού των ψυ-επιστημών και της πρόνοιας. Λόγω των θεσμικών καταβολών της πρόνοιας στη χώρα όμως, οι προνοιακοί και ψυ-επιστημονικοί λόγοι είναι διαποτισμένοι από την κυρίαρχη εθνικόφρονα ιδεολογία, συμβάλλοντας στον ψυχροπολεμικό ψυχολογικό πόλεμο της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Η μελέτη των επιστημονικών λόγων αυτών των επαγγελματιών αλλά και των λόγων που γεννιούνται μέσα σε και γύρω από τους φορείς και τους θεσμούς όπου εργάζονται έχει ιδιαίτερη αξία για την ιστορία της ιατρικής καθώς υπογραμμίζει την αλληλεπιδραστική σχέση μεταξύ κοινωνίας και επιστήμης. Η συμβολή του παρόντος άρθρου, λοιπόν, στην υπάρχουσα βιβλιογραφία είναι διττή. Από τη μία φωτίζει την ιστορία της σύγχρονης ελληνικής ιατρικής και πρόνοιας με ερευνητικά δεδομένα που αναδεικνύουν ότι η επιστήμη δεν είναι πολιτικά ουδέτερη. (Ανα)παράγεται και επηρεάζεται από τις εκάστοτε ιδεολογίες των φορέων και των υποκειμένων που την ασκούν, στην προκειμένη περίπτωση την ηγεμονική συνενωτική σκέπη της εθνικόφρονας ιδεολογίας εντός του μετεμφυλιακού και ευρύτερα ψυχροπολεμικού πλαισίου. Από την άλλη, το άρθρο εμπλουτίζει την υπάρχουσα ιστοριογραφία για τη μετεμφυλιακή ιδεολογική ανασυγκρότηση, αυτό που ο Στρατής Μπουρνάζος ονομάζει «συνέχιση του πολέμου στο επίπεδο των ιδεών, μετά το

⁷ Α. ΛΙΑΚΟΣ: *Ο Ελληνικός 20ος Αιώνας*. Αθήνα, Πόλις, 2019, σ. 376· Π. ΒΟΓΛΗΣ: *Η Αδύνατη Επανάσταση: η Κοινωνική Δυναμική του Εμφυλίου Πολέμου*. Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2016, σ. 323.

⁸ F. OSTROWER: *Why the Wealthy Give? The Culture of Elite Philanthropy*. New Jersey, Princeton University Press, 1995, σ. 5-7, 111-114.

τέλος της ένοπλης σύγκρουσης»,⁹ που, συνήθως επικεντρώνεται στους πολιτικούς λόγους και ιστορικούς λόγους,¹⁰ την πολιτισμική παραγωγή,¹¹ ακόμα και, εσχάτως, τις φυσικές επιστήμες,¹² με μια συζήτηση για τον κρίσιμο ρόλο των ψυ-επιστημών και της πρόνοιας.

2. ΤΑ ΠΡΟΝΟΙΑΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΛΕΡΟΥ

Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα εφαρμογής μετεμφυλιακής προνοιακής πολιτικής που διαπνέεται από την κυρίαρχη εθνικόφρονα ιδεολογία λαμβάνει χώρα στα ιδρύματα της Λέρου. Το 1912, η Λέρος μαζί με τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα πέρασε από οθωμανική σε ιταλική διοίκηση. Το 1923, ο Μουσολίνι επέλεξε τη Λέρο, λόγω της γεωγραφικής θέσης και μορφολογίας της—ο όρμος στο Λακκί είναι άλλωστε το μεγαλύτερο φυσικό λιμάνι στην ανατολική Μεσόγειο—για την εγκατάσταση της πιο βαριά εξοπλισμένης ναυτικής βάσης της Ιταλίας. Μέσα στα επόμενα χρόνια, κατασκευάστηκε σε μικρούς κόλπους μέσα στον όρμο του Λακκιού, τα Λέπιδα και τον Άη Γιώργη, ο αεροναύσταθμος Gianni Rossetti. Ο αεροναύσταθμος είχε δυναμικότητα 7.000 στρατιωτών και περιλάμβανε, εκτός από την αεροναυτική βάση, διοικητήριο και κοιτώνες. Εξαιτίας των αυξανόμενων αναγκών της βάσης τη δεκαετία του 1930, Ιταλοί αρχιτέκτονες σχεδίασαν και υλοποίησαν τη μεγαλύτερη πολεοδομική επέμβαση των Ιταλών στα Δωδεκάνησα: στο βόρειο τμήμα του Λακκιού χτίστηκε από την αρχή η πόλη Porto Lago, με κατοικίες για τους αξιωματικούς, αλλά και άλλες υποδομές όπως σχολείο, θέατρο και νοσοκομείο.¹³ Μετά την προσάρτηση των Δωδεκανήσων στον ελλαδικό χώρο το 1948, αυτές οι εγκαταστάσεις χρησιμοποιήθηκαν για να στεγάσουν τρία προνοιακά ιδρύματα του μετεμφυλιακού ελληνικού κράτους: τις Βασιλικές Σχολές, το ψυχιατρείο και το ΠΙΚΠΑ Λέρου.

Μελετώντας αρχειακό υλικό των ιδρυμάτων αυτών, τη σχετική νομοθεσία, τον αθηναϊκό και τοπικό Τύπο της εποχής αλλά και προφορικές μαρτυρίες από σπουδαστές και εργαζομένους των Σχολών, εργαζομένους των ιδρυμάτων και κατοίκους της Λέρου, το παρόν άρθρο χαρτογραφεί τους τρόπους με τους οποίους οι ψυ-επιστημονικοί λόγοι και οι

⁹ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ: «Το Κράτος των Εθνικοφρόνων: Αντικομμουνιστικός Λόγος και Πρακτικές», σ. 37.

¹⁰ P. VOGLIS και I. NIOUTSIKOS: «The Greek Historiography of the 1940s. A Reassessment», *Südosteuropa* 65, 2 (2017), σ. 316–33· B. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ: «Ιστορία Και Ιδεολογία Στη Δεκαετία Του 1960». Στο *Η 'Σύντομη' Δεκαετία του '60*, (επιμ.) Α. Ρήγγος, Σ. Σεφεριάδης, και Ε. Χατζηβασιλείου, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σ. 84–94.

¹¹ Σ. ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ: *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η Δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967: Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και Αντικομμουνισμός*, Κρήτη, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2019· Α. ΚΑΖΑΜΙΑΣ: «The Visual Politics of Fear: Anti-Communist Imagery in Postwar Greece».

¹² Κ. ΤΑΜΠΑΚΗΣ: «Οι Φυσικές Επιστήμες ως Όπλο της Ορθοδοξίας: Η Περίπτωση της Χριστιανικής Ένωσης Επιστημόνων», Αθήνα, Αρχείο Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, 26 Απριλίου 2023.

¹³ N. DOUMANIS: *Myth and Memory in the Mediterranean: Remembering Fascism's Empire*. London, Palgrave Macmillan, 1997.

λόγοι περί πρόνοιας διαπλέκονται με την εθνικόφρονα ιδεολογία στην περίπτωση των ιδρυμάτων της Λέρου.

3. ΒΑΣΙΛΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ

Τον Μάρτιο του 1948, τα Δωδεκάνησα ενσωματώθηκαν στην Ελλάδα. Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, στο πλαίσιο βασιλικής περιοδείας στα Δωδεκάνησα, ο Παύλος και η Φρειδερίκη, συνοδευόμενοι από αξιωματικούς του στρατού και διοικητικούς υπαλλήλους του στρατοπέδου της Μακρονήσου, επισκέφθηκαν τη Λέρο.¹⁴ Η βασιλική περιοδεία στόχευε στην ισχυροποίηση της εικόνας της βασιλείας στις νεοπροσαρτηθείσες περιοχές εν μέσω Εμφυλίου. Επιπλέον, είχε ως σκοπό την εύρεση κατάλληλων χώρων για τη δημιουργία τεχνικών σχολών που θα στέγαζαν νεαρούς κομμουνιστές για να μάθουν μια τέχνη, αλλά και να κατηχηθούν, να αναμορφωθούν και να επανεκπαιδευτούν, με βάση το εθνικόφρον αφήγημα. Είναι φανερό πως ήδη από το τελευταίο έτος του Εμφυλίου, η πρόνοια για τους νέους διαπλέκεται με την πειθάρχηση στην κυρίαρχη ιδεολογία. Αυτό αναδεικνύεται και στην οργανωτική και οικονομική διάσταση του εγχειρήματος, καθώς τελούσε υπό την αιγίδα του νεοσύστατου ΒΕΙ και τη χρηματοδότηση του Εράνου της Φρειδερίκης. Οι εγκαταστάσεις στο Λακκί, οι οποίες διέθεταν, μάλιστα, υδρευτικό και αποχετευτικό σύστημα αλλά και την τεχνική υποδομή και εξοπλισμό των Ιταλών, αποτέλεσαν μια φτηνή και πρακτική λύση για την υλοποίηση αυτών των σχεδίων.

Οι Βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέρου άνοιξαν τις πύλες τους στις 2 Μαρτίου του 1949. Σύμφωνα με την Τασούλα Βερβενιώτη, στις Σχολές μεταφέρθηκαν αρχικά «με αρματαγωγά από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης [της Πελοποννήσου και αργότερα της Στερεάς Ελλάδας]...πάνω από 1000 ανήλικοι αντάρτες του Δημοκρατικού Στρατού και πιθανόν 200 αντάρτισσες»,¹⁵ οι οποίες φαίνεται να μεταφέρονται στο νησί την επόμενη χρονιά. Ο Γιώργος Μπούρης, για παράδειγμα, με καταγωγή από το Θεόκτιστο Γορτυνίας που στρατολογήθηκε στον Δημοκρατικό Στρατό και συνελήφθη από τον Εθνικό Στρατό το 1949 σε ηλικία 19 ετών, μεταφέρθηκε με καράβι από στρατόπεδο της Πάτρας στη Λέρο για να φοιτήσει στην Τεχνική Σχολή. «Όσοι είστε ανήλικοι, εσύ, εσύ, εσύ,» διηγείται, «βρεθήκαμε στη Λέρο. Ήμασταν η πρώτη φουρνιά, το κτίριο στον Άη Γιώργη δεν είχε κανέναν όταν φτάσαμε, αργότερα ήρθαν κι άλλοι».¹⁶ Πέρα από τα στρατόπεδα της ηπειρωτικής Ελλάδας, στα αρχεία των Σχολών υπάρχει αναφορά και για μεταφορά ανηλίκων από τη

¹⁴ «Η Βασιλική Περιοδεία», *Ελευθερία*, 23 Οκτωβρίου 1948.

¹⁵ Τ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ: «Οι Ανήλικοι Μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού: Από τις Φυλακές και τα Στρατόπεδα Συγκέντρωσης στις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέρου». Στο *Η Ελληνική Νεολαία στον 20ό Αιώνα. Πολιτικές Διαδρομές, Κοινωνικές Πρακτικές και Πολιτιστικές Εκφράσεις*, επιμ. Β. Καραμανωλάκης κ.α., Αθήνα, Θεμέλιο, 2010, σ. 238-58.

¹⁶ Συνέντευξη με Γιάννη Κουρμαδιά, 14 Νοεμβρίου 2021.

Μακρόνησο.¹⁷ Εκτός από τους ανήλικους αντάρτες, μέσα στα επόμενα χρόνια μεταφέρθηκαν στις Σχολές περίπου 5.000 νέοι μεταξύ 14 και 21 ετών. Προέρχονταν από τις παιδουπόλεις της Φρειδερίκης, από την Ανατολική Ευρώπη μετά τον επαναπατρισμό τους, από αναμορφωτήρια, αλλά και, οικειοθελώς, από οικογένειες της εργατικής και, κυρίως, αγροτικής τάξης, ανεξαρτήτως ιδεολογικής ταυτότητας. Ο Βασίλης Οικονόμου, πρώην σπουδαστής των Σχολών (από τον Απρίλιο του 1950 έως τον Ιούλιο του 1952) και γαμπρός του πρώτου διευθυντή τους, τ. χωροφύλακα Δημητρίου Τσώνου, σημειώνει πως οι εισακτέοι των Σχολών μπορούν να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία αφορά τους «συμμορίτες, κατσαπλιάδες, αντάρτες», οι οποίοι είχαν πάει αυτοβούλως στο βουνό ή είχαν στρατολογηθεί από τον Δημοκρατικό Στρατό και μεταφέρθηκαν εκεί από στρατόπεδα και στρατοδικεία. Η δεύτερη αναφέρεται σε παιδιά – όπως ο ίδιος – από «ανταρτόπληκτα χωριά» που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και τους δόθηκε η δυνατότητα να βρουν στέγη στις Σχολές της Λέρου. Η τελευταία κατηγορία είναι, σύμφωνα με τον Οικονόμου, τα «φτωχά παιδιά» που έμαθαν με διάφορους τρόπους για τις Σχολές και πήγαν στη Λέρο για να μάθουν μια τέχνη.¹⁸ Οι τρεις κατηγορίες που διακρίνει ο πρώην σπουδαστής των Σχολών φαίνεται να αφορούν και τρεις διαδοχικές περιόδους: οι αντάρτες του ΔΣΕ φτάνουν πρώτοι, ακολουθούν όσοι κατάγονται από χωριά που είχαν αναγκαστεί να εγκαταλείψουν λόγω της δράσης του ΔΣΕ, και, τέλος, τη δεκαετία του 1950, συρρέουν νέοι από οικογένειες εργατικής τάξης αλλά και από την ύπαιθρο, για τους οποίους οι Σχολές σταδιακά εξελίχθηκαν σε περιζήτητο προορισμό.

Τα αγόρια τοποθετήθηκαν στη Βασιλική Τεχνική Σχολή που στεγάστηκε στον πρώην κοιτώνα αεροπόρων στα Λέπιδα και στον πρώην κοιτώνα πληρωμάτων υποβρυχίων στον Αη Γιώργη. Ο σκοπός ήταν να εκπαιδευτούν σε μια τέχνη, όπως τυπογραφία, μηχανολογία, υποδηματοποιία, ξυλουργική, «από μαστόρους από χέρια Ιταλών βγαλμένοι» όπως μου αφηγείται ο Γιάννης Κουρμαδιάς, Λεριός δάσκαλος οξυγονοκολλητής στις Σχολές.¹⁹ Η επαγγελματική αποκατάσταση των Λεριών, άλλωστε, μετά το τέλος της ιταλικής κατοχής είναι και βασικό κίνητρο για τους ντόπιους να υποδεχτούν ευνοϊκά τις Σχολές.

Έναν χρόνο αργότερα, τον Ιούλιο του 1950, η Βασιλική Σχολή Οικοκυρικής του ΒΕΙ για κορίτσια 15 έως 18 ετών, βρήκε στέγη στην οδό Βασιλίσσης Όλγας στο εσωτερικό τμήμα του Λακκιού. Όπως και στα αγόρια, έτσι και στα κορίτσια ο πληθυσμός φαίνεται να είναι μεικτός. Υπάρχουν περιπτώσεις πολιτικών κρατουμένων και φυλακισμένων νεαρών γυναικών που έρχονται στη Βασιλική Οικοκυρική Σχολή Λέρου για αγροτική εκτέλεση ποινής, περιπτώσεις ποινικού ενδιαφέροντος με

¹⁷ ΑΒΕ 311 ΑΕΕ 87.1 Αρχείο Δημητρίου Τσώνου, ΓΑΚ Λέρου.

¹⁸ ΑΒΕ 312 ΑΕΕ 88.1 Αρχείο Δημητρίου Τσιούτσικα, ΑΒΕ 311 ΑΕΕ 87.1 Αρχείο Δημητρίου Τσώνου, ΓΑΚ Λέρου

¹⁹ Συνέντευξη με Γιώργο Μπούρη, 24 Αυγούστου 2021.

κοπέλες από αναμορφωτήρια ή με παραπομπή από την προστασία ανηλίκων, αλλά και νεαρές αγρότισσες και εργάτριες που έρχονται στη Λέρο για εθελοντική φοίτηση.²⁰ Προς τα τέλη της δεκαετίας του '50, η Βασιλική Οικοκυρική Σχολή ανοίγει τις πύλες της για δωρεάν απογευματινά μαθήματα οικοκυρικής σε εξωτερικές μαθήτριες, δηλαδή Λεριές, όπως φανερώνει δημοσίευμα του 1958 στη *Μηνιαία Επιθεώρηση Λέρου*.²¹

Στην περίπτωση των Σχολών, η ιδεολογία διαπνέει εμφανώς αυτή την πολιτική πρόνοιας του Παλατιού. «Ένα έργο υψίστης εθνικής σημασίας», «εθνικόν αναβάπτισμα», «ένα μεγάλο εθνικό έργο», «τα συμμοριτόπουλα που έγιναν Έλληνες», είναι μόνο μερικοί από τους τίτλους που βρίσκουμε σε άρθρα για τις Βασιλικές Σχολές Λέρου στον Τύπο της εποχής.²² Στον τελευταίο χρόνο του Εμφυλίου, αρκετοί ανήλικοι της ελληνικής υπαίθρου έχουν λάβει μέρος σε αυτόν στο πλευρό του ΔΣΕ ή είναι παιδιά ανταρτών ή προέρχονται από χωριά που έλεγχε ο Δημοκρατικός Στρατός. Οι Σχολές διακρίνονται θεσμικά από τις παιδουπόλεις της Φρειδερίκης, ένα δίκτυο 54 ιδρυμάτων που συστάθηκαν από το '47 και μετά με τη χρηματοδότηση του Εράνου Προνοίας Βορείων Επαρχιών με στόχο το επονομαζόμενο «παιδοφύλαγμα», δηλαδή την προστασία των παιδιών από «ανταρτόπληκτες» περιοχές.²³ Το «παιδοφύλαγμα», μάλιστα, παρουσιάζεται στον ηγεμονικό λόγο ως αντίμετρο στο «παιδομάζωμα», τη μεταφορά παιδιών στην Ανατολική Ευρώπη από τον ΔΣΕ, που καταδικάζεται από τον ΟΗΕ ενόσω το βασιλικό ζεύγος βρίσκεται στη Λέρο.²⁴ Τόσο οι Σχολές όσο και οι παιδουπόλεις όμως, έχουν ως κοινή αφετηρία και σκοπό την προστασία των ανηλίκων υπό τη σκέπη της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας – αυτό, ίσως, αντανακλάται και στον λόγο των Λεριών, οι οποίοι μέχρι και σήμερα αναφέρονται στις Σχολές ως «Παιδούπολη». Οι βασιλείς—και ιδιαίτερα η Φρειδερίκη που διεκδικεί τον τίτλο της «μάννας του λαού» ή, ακόμα καλύτερα «μητέρας του έθνους»—βλέπουν τα παιδιά των παιδουπόλεων και των Σχολών σαν απροστάτευτα και παραστρατημένα. Ειδικά στην περίπτωση των Σχολών, η προστασία, η φροντίδα, η πρόνοια για αυτά, δηλαδή, θα λειτουργήσει ως όχημα για την πειθάρχησή τους, την επαναφορά τους στο

²⁰ Ε. ΚΟΥΤΣΗ: «Η Προϊστορία των Ιδρυμάτων της Λερού ή Πώς ο Χώρος Καθορίζει τους Θεσμούς». *Δοκίμες: Έκδοση των Μεταπτυχιακών Φοιτητών Τμήματος Κοινωνιολογίας Παντείου Πανεπιστημίου* 4 (1996), σ. 159–72

²¹ «Η Β. Οικοκυρική Σχολή», *Μηνιαία Επιθεώρησης Λέρου*, Φεβρουάριος 1958.

²² Μ. Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ: «Τα Έργα του “Εθνικού Ιδρύματος”»: Αι Βασιλικαί Τεχνικαί Σχολαί της Λέρου», *Καθημερινή*, 2 Μαΐου 1950· Μ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ: «Εθνικόν Αναβάπτισμα», *Προσφυγικός Κόσμος*, 29 Μαΐου 1949· Γ. ΤΑΡΣΟΥΛΗ: «Αι Τεχνικαί Σχολαί Λέρου: Ένα Μεγάλο Εθνικό Έργο», *Η Βραδυνή*, 30 Μαΐου 1950· «Τα Συμμοριτόπουλα που Έγιναν Έλληνες», *Εθνικός Κήρυξ*, 20 Οκτωβρίου 1949.

²³ Τ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ: «Το “Εθνικό Παιδοφύλαγμα” και ο Έρανος της Βασίλισσας Φρειδερίκης (1947-1950)». L. M. DANFORTH & R. VAN BOESCHOTTEN: *Children of the Greek Civil War: Refugees and the Politics of Memory*. Chicago & London, The University of Chicago Press, 2012, σ. 88–90.

²⁴ «Καταδικάζεται υπό της Ο.Η.Ε. το Παιδομάζωμα», *Ελευθερία*, 24 Οκτωβρίου 1948.

εθνικόφρον αφήγημα, μέσα και από την ηθική της εργασίας. «Σκοπός του Βασιλέως» διαβάζουμε από άρθρο της *Καθημερινής* τον Μάιο του 1950 για τις Βασιλικές Σχολές «ήτο να επανέλθουν τα συλλαμβανόμενα συμμοριτόπαιδα – παραπλανηθέντα, κατά το πλείστον – εις την ελληνικήν οικογένειαν με κατάλληλον διαπαιδαγώγησιν εξαμθόντα ταυτοχρόνως και μίαν τέχνην της αρεσκείας των δια να μην παραμένουν αργόσχολα».²⁵

Σύμφωνα με τους υπεύθυνους, οι Σχολές διαπνέονται από το πνεύμα του προσκοπισμού και οργανώνονται με βάση το προσκοπικό σύστημα – άλλωστε δύο έφοροι του Σώματος Ελλήνων Προσκόπων εποπτεύουν το εγχείρημα στις Σχολές.²⁶ Οι μαρτυρίες, όμως, φανερώνουν, περισσότερο, μια στρατιωτική τάξη και πειθαρχία: «ήταν σαν την Ευελπίδων» λέει ένας αφηγητής μου με καταγωγή από τη Λέρο που φοίτησε τη δεκαετία του '50 στις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές με σκοπό την επαγγελματική αποκατάσταση, «το Σάββατο είχαμε και επιθεώρηση και έξοδο παίρναμε μόνο την Κυριακή».²⁷ Και εδώ η αφήγηση για τις Σχολές της Λέρου ταιριάζει με τις αφηγήσεις για τις παιδουπόλεις, οι οποίες, όπως περιγράφουν οι Μαντώ Δαλιάνη και ο Mark Mazower, «διοικούνταν σύμφωνα με ημιστρατιωτικούς κανονισμούς, συχνά από πρώην αξιωματικούς».²⁸ Πρώτος διευθυντής των Σχολών της Λέρου, άλλωστε, από την ίδρυση τους έως και τον Δεκέμβριο του 1950, είναι ο Δημήτριος Τσώνος, εν αποστρατεία υπαξιωματικός της Χωροφυλακής. Η θεσμική και οργανωτική σχέση των Σχολών με τον στρατό αλλά και η σχέση εξάρτησης από την αμερικανική βοήθεια διαφαίνεται και στις τελετές απονομής διπλωμάτων των αποφοίτων των Σχολών όπου πέρα από ηγετικά στελέχη του ΒΕΙ παρευρίσκονται και ανώτατοι αξιωματικοί του στρατού αλλά και απεσταλμένοι «της Αμερικανικής Κυβερνήσεως δια την τεχνικήν εκπαιδευσιν Ελλάδος, Τουρκίας και Ιταλίας».²⁹ Αν και οι υπεύθυνοι αρνούνται κατηγορηματικά ότι οι Σχολές προσομοίαζαν με στρατόπεδο, το «πείραμα της Λέρου», όπως το αποκαλεί ο βρετανός βουλευτής Kenneth Lindsay που επισκέπτεται τις Σχολές τον Αύγουστο του '49, αφορούσε την «επανεκπαίδευση» των ανηλίκων και συνδέεται ρητά με την «επανεκπαίδευση» των ενηλίκων στη Μακρόνησο.³⁰ «Είμεθα η μόνη χώρα εις τον κόσμον,» υπογραμμίζει ο βασιλιάς Παύλος σε συνέντευξή του στους

²⁵ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ: «Τα Έργα Του “Εθνικού Ιδρύματος”»: Αι Βασιλικαί Τεχνικαί Σχολαί Της Λέρου».

²⁶ «Τεχνικαί Σχολαί Λέρου: Οργάνωσις κατά το Προσκοπικό Σύστημα», *Παρατηρητής*, 4 Ιουνίου 1949.

²⁷ Συνέντευξη με Ν.Ν., 14 Αυγούστου 2021.

²⁸ Μ. ΔΑΛΙΑΝΗ & Μ. ΜΑΖΩΕΡ: «Παιδιά στη Δίνη του Εμφυλίου Πολέμου: Οι Ενήλικες του Σήμερα». Στο *Μετά τον Πόλεμο: Η Ανασυγκρότηση της Οικογένειας του Έθνους και του Κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σ. 105-119, στη σ. 113.

²⁹ «Απονομή Διπλωμάτων των Β.Τ.Σ. Λέρου», *Μηνιαία Επιθεώρησις Λέρου*, Μάρτιος 1958.

³⁰ Κ. LINDSAY: «Son of a Gun», *News Chronicle*, 15 Αυγούστου 1949.

New York Times που αναδημοσιεύεται στην Ελευθερία τον Σεπτέμβριο του 1949, «η οποία προσπαθεί εντόνως να επανεκπαιδεύσει τους κομμουνιστάς σήμερα. Οι άνδρες εκπαιδεύονται εις την νήσον Μακρόνησον και τα παιδιά ηλικίας μεταξύ 15 και 20 ετών λαμβάνουν ειδικά μαθήματα εις τα σχολεία της νήσου Λέρου».³¹

Το νόημα αυτής της «επανεκπαίδευσης», μιας ψυχολογικής μεθόδου αλλαγής της συμπεριφοράς, των συναισθημάτων και των πεποιθήσεων των υποκειμένων που αναδύεται την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου ως θετικά φορτισμένο συνώνυμο της «πλύσης εγκεφάλου», έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη συζήτησή μας.³² Ο Βόγλης περιγράφει του τρόπους με τους οποίους η κυβερνητική προπαγάνδα προσπάθησε να παρουσιάσει τη Μακρόνησο σαν μια «σχολή» για παραπλανημένους κομμουνιστές με επισκέψεις του βασιλικού ζεύγους, υπουργών και ξένων απεσταλμένων που επαινούσαν το πρόγραμμα επανένταξης και τελετές όπου ο βασιλιάς παρέδιδε όπλα στους «αναμορφωμένους» στρατιώτες. Η πραγματικότητα της Μακρονήσου, όμως, ήταν πολύ διαφορετική, καθώς, όπως αναφέρει και μέλος της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής στην Ελλάδα το 1950, υπάρχει μια κατάσταση «ενάντια στη βρετανική και αμερικανική έννοια του ανθρωπισμού και της δικαιοσύνης».³³ Τα βασανιστήρια ήταν μέρος της καθημερινότητας των εγκλείστων της Μακρονήσου και η ψυχολογική βία ήταν, ίσως, το πιο τραυματικό μέρος αυτών των βασανιστηρίων. Βασικός στόχος των ψυχολογικών βασανιστηρίων ως «επανεκπαίδευσης» στη Μακρόνησο ήταν η διάλυση της προσωπικότητας των υποκειμένων μέσω διαφορετικών μεθόδων, όπως ο βασανισμός από πρώην συντρόφους, η απειλή για αγαπημένα πρόσωπα, η δημιουργία κλίματος άγχους για επικείμενη αλλά απρόβλεπτη άσκηση βίας, η διάλυση των δικτύων αλληλεγγύης μεταξύ κρατουμένων, η απομόνωση αλλά και η υποχρεωτική ομαδική διαβίωση.³⁴

Στο ίδρυμα που, σύμφωνα με τον ίδιο τον βασιλιά, είναι το αδελφό ίδρυμα «επανεκπαίδευσης» με το στρατόπεδο της Μακρονήσου, τις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέρου, δεν έχουμε αναφορές για βασανιστήρια, αλλά υπάρχει, σίγουρα, μιας μορφής ψυχολογική βία. Οι ποινές που επιβάλλονται έχουν και σωματικό χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα το κούρεμα με την φιλή, το οποίο, όμως, πέρα από την στρατιωτική πειθαρχία και την υγιεινή, είναι και μιας μορφής συμβολική βία για συμμόρφωση και απώλεια της διαφορετικότητας. Το ξύλο που έδιναν φαίνεται,

³¹ «Ο Ελληνικός Λαός θα Προχωρήσει εις την Ανοικοδόμησιν της Χώρας του», *Ελευθερία*, 13 Σεπτεμβρίου 1949.

³² D. PICK & M. FFYTCH: «Introduction». Στο *Psychoanalysis in the Age of Totalitarianism*, επιμ. M. Ffytche & D. Pick, London & New York, Routledge, 2016, σ. 2–19.

³³ P. VOGLIS: *Becoming a Subject: Political Prisoners During the Greek Civil War*, Oxford & New York, Berghahn Books, 2002, σ. 104–5.

³⁴ Π. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ: «Ψυχικός Πόνος και Μακρόνησος: Ενδοψυχικές Συγκρούσεις, Διλήμματα και Αδιέξοδα στην Αντιμετώπιση της Εξωτερικής Πραγματικότητας». Στο *Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη: Το Παράδειγμα της Μακρονήσου*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000, σ. 303–312.

σύμφωνα με τις μαρτυρίες, να έμοιαζε περισσότερο με το ξύλο που έδιναν στα σχολεία εκείνη την εποχή παρά με βασανιστήριο. Η βία που υφίσταντο οι σπουδαστές των Σχολών είχε περισσότερο ψυχολογικό χαρακτήρα, μια μορφή κατήχησης στο «Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια». Ο κανονισμός επέβαλε «πίστη εις τον Θεόν, την Πατρίδα και τον Βασιλέα»³⁵ ενώ και οι ομιλίες που έδινε στους σπουδαστές ο διευθυντής του ΒΕΙ Νικόλαος Νέρης έχουν σαν θεματολογία το έθνος, τη θρησκεία και την αξία της στρατιωτικής πειθαρχίας και της καθαριότητας. Μαρτυρία ανταποκριτή από τα Χανιά περιγράφει παιδιά που ενώ ανάμεσα σε 150 μόνο ένας γνώριζε τον Εθνικό Ύμνο και άλλος ένας το Πάτερ Ημών, σταδιακά στην καρδιά τους μπαίνει η «αγάπη για την Ελλάδα» και ψάλλουν «με φανατισμό...τροπάρια που τους έμαθε ο ιερέυς των Σχολών».³⁶ Τα συνθήματα που κοσμούν μέχρι και σήμερα τους τοίχους των πρώην Σχολών είναι ενδεικτικά της κυρίαρχης εθνικόφρονας ιδεολογίας: «Ο Θεός είναι Θεός γιατί έκανε το φως», «Αγαθά κόποις κτώνται», «Πάντα πρόθυμοι», «Σέβεσθε ανωτέρους». Σύμφωνα, μάλιστα, με ένα απίθανο ρεπορτάζ του Σπύρου Μελά—δημοσιογράφου που υποστήριξε στην Κατοχή τη συνεργασία με τους Ναζί—ο οποίος γενικά κάνει συχνές προπαγανδιστικές ανταποκρίσεις από τις Σχολές για την εφημερίδα *Εστία* «τα παιδιά...επευφήμησαν [τη Βασίλισσα] μ' ακράτητο ενθουσιασμό, όταν την είδαν να παίρνη το πινέλο και τα χρώματα για να εργασθή κι' αυτή στην διακόσμηση των αιθουσών ψυχαγωγίας».³⁷

Η προπαγανδιστική εξιδανίκευση των συνθηκών ζωής στις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέρου ως εθνικιστική αναγέννηση των νέων διαφαίνεται και στη λογοκρισία που επιβαλλόταν στις επιστολές των σπουδαστών στα σπίτια τους, πρακτική που επίσης εφαρμοζόταν και στις παιδουπόλεις. «Τα γράμματα περνάγανε από λογοκρισία,» αφηγείται ο Γιώργος Μπούρης, «δεν μπορούσα να γράψω ότι δεν περνούσα καλά και όταν έγραψα στον πατέρα μου, έβαλα ένα όνομα, τον φτωχότερο του χωριού, περνάω σαν τον τάδε...πάλι το γυρίσαν πίσω το γράμμα και μου είπαν αν το ξανακάνεις έχει φυλακή». Η αφήγηση του πρώην σπουδαστή παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Σε αυτήν, διαφαίνονται οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης στις Σχολές, η διάκριση μεταξύ «μέσα» και «έξω» κόσμου, καθώς απαγορευόταν να εξέλθει από τα όρια του ιδρύματος η πληροφορία για τις δύσκολες συνθήκες που θα αντέκρουε την προπαγάνδα για το έργο τους, η φίμωση των σπουδαστών αλλά και η απομόνωση ως τιμωρία για την παρέκκλιση από την πειθαρχία.

Αν και ο αντικομμουνισμός είναι διάχυτος, η κατήχηση που ασκείται σε αυτά τα παιδιά δεν φαίνεται να είναι ενεργά αντικομμουνιστική, αλλά να στοχεύει στη λήθη, στην απαλοιφή της μνήμης των πρότερων εμπει-

³⁵ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ: «Τα Έργα Του “Εθνικού Ιδρύματος”»: Αι Βασιλικαί Τεχνικαί Σχολαί Της Λέρου».

³⁶ «Τεχνικαί Σχολαί Λέρου: Οργάνωσις κατά το Προσκοπικό Σύστημα».

³⁷ Σ. ΜΕΛΑΣ: «Από την Ζωήν: Αφύπνισις». *Εστία*, 20 Οκτωβρίου 1949.

ριών, την «αποτοξίνωσιν των παιδιών αυτών από τα ψυχοφθόρους αναρχοκομμουνιστικές θεωρίας» μέσω της επανεκπαίδευσης.³⁸ Μέσα στην προνοιακή πολιτική των Σχολών, βλέπουμε εδώ να αναδύεται ένας ψυχοεπιστημονικός λόγος διαποτισμένος από την κυρίαρχη ιδεολογία. Η λήθη, ή απώθηση όπως χαρακτηρίζεται στην ψυχαναλυτική θεωρία, αναδύεται εδώ ως θεραπεία, ως αποτοξίνωση από τον «αναρχοκομμουνισμό» που «φθείρει» τις ψυχές των νέων. Η Βερβενιώτη αναφέρει σχετικά με την «αμνησία» ως σκοπό της αναμόρφωσης στις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέρο, ότι «απαγορευόταν στους πρώην αντάρτες να μιλούν για την προηγούμενη ζωή τους· τους είπαν να ξεχάσουν το παρελθόν γιατί τώρα αρχίζει η ζωή τους...Και τα αποτελέσματα της αναμόρφωσης μέσω της λήθης αποδείχτηκαν θετικά: οι μαθητές των Σχολών βοήθησαν στο κτίσιμο της εκκλησίας, όπου έψαλαν τη Μεγάλη Εβδομάδα, άρχισαν να μιλούν, να χαμογελούν και να σε κοιτούν στα μάτια».³⁹

Ο αντικομμουνισμός δεν εισάγεται μέσω ρητής κατήχησης αλλά μέσω της διαγραφής της μνήμης, της απαγόρευσης στην αναφορά στην κομμουνιστική ιδεολογία και το κομμουνιστικό παρελθόν, ακόμα και εάν πρόκειται για λόγο που καταδικάζει τον κομμουνισμό. Ο Τσώνος, μάλιστα, υποστηρίζει ότι, ως Διευθυντής των Σχολών, αρνήθηκε να επιτρέψει ομιλία αντικομμουνιστικού περιεχομένου σε αξιωματικό της χωροφυλακής που επισκέφτηκε τη Λέρο, καθώς το έργο στόχευε στην αναμόρφωση μέσα από την αγάπη για την πατρίδα και την ηθική της εργασίας.⁴⁰ Ως προς το τελευταίο, αναφέρει χαρακτηριστικά και ως μεγάλο επίτευγμα των Σχολών το παράδειγμα του «τεμπέλη»—όπως ήταν το παρατσούκλι του— ο οποίος ενώ αρχικά αρνούνταν να μάθει μια τέχνη διότι, χρησιμοποιώντας μαρξιστική γλώσσα που φανερώνει και την εκπαίδευση που είχε λάβει νωρίτερα στις τάξεις του ΔΣΕ, δήλωνε ότι «οι τέχνες και τα γράμματα είναι για τους μπουρζουάδες», όταν πέρασαν οι μέρες και οι συμμαθητές του τον κορόιδευαν και του έβγαλαν και το παρατσούκλι, ζήτησε «γονυκλινής» να δουλέψει, μετατρεπόμενος τελικά σε έναν από τους καλύτερους μαθητές των Σχολών.⁴¹

Κάθετος ότι δεν γινόταν άμεση αντικομμουνιστική προπαγάνδα στη Λέρο είναι και ο Χαράλαμπος Ποταμιάνος, υπασπιστής του βασιλιά, μέλος της εκτελεστικής επιτροπής του ΒΕΙ και σύζυγος της Άννας Ποταμιάνου, διευθύντριας του Κέντρου Ψυχικής Υγιεινής και Ερευνών, που ιδρύεται το 1956 ως τομέας ψυχικής υγιεινής του Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος:

Το μόνον για το οποίο δεν εμίλησε κανείς στη Λέρο είναι ο Κομμουνισμός. Ο Κομμουνισμός στη Λέρο ηγνοήθη και

³⁸ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ: «Εθνικόν Αναβάπτισμα».

³⁹ Τ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ: *Οι Άμαχοι του Ελληνικού Εμφυλίου: η Δυναμική της Μνήμης*, Αθήνα, Κουκκίδα, 2021, σ.110.

⁴⁰ ΑΒΕ 311 ΑΕΕ 87.1 Αρχείο Δημητρίου Τσώνου, ΓΑΚ Λέρο.

⁴¹ ΑΒΕ 311 ΑΕΕ 87.1 Αρχείο Δημητρίου Τσώνου, ΓΑΚ Λέρο.

το πράγμα ετηρήθη με αυστηρή σχολαστικότητα. Ηγνοήθη επίσης και το παρελθόν των νέων αυτών...Στη Λέρο λοιπόν δεν έχει προπαγάνδα, δεν έχει θεωρία κατά του Κομμουνισμού, δεν έχει ούτε καν την λογική και την ιστορική εξήγηση της σαπίλας του Κομμουνισμού...Τι γίνεται λοιπόν με το ζήτημα του Κομμουνισμού; Γίνεται το εξής καταπληκτικό. Μόλις τα δυστυχημένα αυτά παιδιά αποκτήσουν και πάλι τον ανθρωπισμό τους, την ελευθερία της σκέψης, την εμπιστοσύνη στον εαυτό τους, και κάποια εμπιστοσύνη στο μέλλον και μόλις δοκιμάσουν λίγη αγάπη, το πρώτο πράγμα που όλοι (σημειώσατε καλώς, όλοι) με μανία και αηδία πετάνε από πάνω τους είναι ο Κομμουνισμός, ο Κομμουνισμός για τον οποίον δεν γίνεται κανείς λόγος στη Λέρο.⁴²

Ο κομμουνισμός αγνοήθηκε, τόσο για τους ανήλικους αντάρτες, όσο, φυσικά, και για τα παιδιά της εργατικής τάξης. Τα τελευταία δεν βρίσκονταν εκεί λόγω της ιδεολογίας τους αλλά λόγω της τάξης τους· οι παροχές και η πρόνοια γι' αυτά εκ μέρους του εθνικόφρονος φιλανθρωπικού δικτύου του Παλατιού πειθαρχούσε τα σώματά τους μακριά από έναν άλλο, πιο δίκαιο κόσμο που θα μπορούσαν να οραματιστούν μέσω του κομμουνισμού. Η όπως διαβάζουμε στον Τύπο της εποχής: «Δια της διδασκαλίας και της πατριωτικής διαπαιδαγώγησης των, τα παρασυρθέντα, από τα εθνοκτόνα κομμουνιστικά κηρύγματα παιδιά του Ελληνικού λαού κατοχυρούνται ψυχικώς εις τρόπον ώστε να μην είναι δυνατόν να παρασυρθούν πλέον από το δελεαστικόν άσμα των Σειρήνων του ερυθρού φασισμού».⁴³ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και εδώ οι ψυ-επιστημονικοί λόγοι. Σε μια εποχή συγκρότησης της επονομαζόμενης ψυχικής υγιεινής, η κατήχηση αυτή των ανήλικων κομμουνιστών και των παιδιών της εργατικής τάξης στο εθνικόφρον αφήγημα παρουσιάζεται ως «ψυχική κατοχύρωση» έναντι του «εθνοκτόνου κομμουνισμού» ή θεραπεία και αποτοξίνωση απέναντι στις «ψυχοφθόρες αναρχοκομμουνιστικές θεωρίες» αλλά επίσης και ως «ψυχολογική αναγέννηση» και «ψυχικόν των αναβάπτισμα εις την κολυμβήθραν των εθνικών παραδόσεων και ιδανικών».⁴⁴

Η δεύτερη επέμβαση του ΒΕΙ στη Λέρο, η Βασιλική Σχολή Οικοκυρικής για τα κορίτσια συγκροτήθηκε επίσης πάνω στο τρίπτυχο Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στον έμφυλο ρόλο που προόριζε για τα κορίτσια η κυρίαρχη εθνικόφρονα ιδεολογία ως μάχη ιδεών με τη μερική χειραφέτηση που είχε επιφέρει η είσοδος των γυναικών, και ιδιαίτερα των γυναικών της υπαίθρου, στην πολιτική με τη μαζική συμμετοχή τους στην Αντίσταση και τον Εμφύλιο τη δεκαετία

⁴² ΑΒΕ 311 ΑΕΕ 87.1 Αρχείο Δημητρίου Τσώνου, ΓΑΚ Λέρου.

⁴³ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ: «Εθνικόν Αναβάπτισμα».

⁴⁴ ΤΑΡΣΟΛΗ: «Αι Τεχνικάι Σχολαί Λέρου: Ένα Μεγάλο Εθνικό Έργο»· ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ: «Εθνικόν Αναβάπτισμα».

που προηγήθηκε.⁴⁵ Σκοπός της Σχολής Οικοκυρικής Λέρου ήταν η διαμόρφωση της έμφυλης και εθνικής ταυτότητας των νεαρών γυναικών της εργατικής τάξης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα σύμφωνα με την κυρίαρχη ιδεολογία της εθνοπροσύνης. Η Βασιλική Οικοκυρική Σχολή όφειλε, πρώτον, να τις προετοιμάσει να γίνουν «ιδανικές νοικοκυρές», αφού διδάσκονταν ράψιμο, κέντημα, ταπητουργική και πλέξιμο, και, δεύτερον, να «εξελληνίσει» κοπέλες από σλαβόφωνες περιοχές της Μακεδονίας, όπως η Φλώρινα, ώστε να αναθρέψουν τα παιδιά τους σαν Έλληνες.⁴⁶ Με άλλα λόγια, το Παλάτι, μέσω προνοιακών πρωτοβουλιών όπως η Βασιλική Οικοκυρική Σχολή, στόχευε να περιχαρακώσει τις γυναίκες στον παραδοσιακό τους ρόλο ως συζύγων, μητέρων και νοικοκυρών και να τις μυήσει στο αφήγημα της εθνοπροσύνης.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1950, η Οικοκυρική Σχολή φαίνεται να έχει και πολλές Κύπριες μαθήτριες, οι οποίες, μάλιστα, συμμετέχουν τον Μάρτιο του 1959 σε μια γιορτή για την αποχώρηση των Βρετανών από την Κύπρο. Όπως φανερώνει η ομιλία της μαθήτριας Στέλλας Ιγνατίου που αναπαράγεται στον τοπικό Τύπο, οι μαθήτριες της Βασιλικής Οικοκυρικής Σχολής «αισθάνονται Ελληνίδες», ταυτίζουν την ανεξαρτησία με την προσδοκία της ένωσης με την Ελλάδα καθώς η Κύπρος «περιμένει ν' αγκαλιάσει την γλυκειά της Μανούλα» και μοιράζονται μια κοινή εθνική ταυτότητα με τις Ελλαδίτισσες που, διαποτισμένη από την κυρίαρχη εθνικόφρονα ιδεολογία, συναρθρώνει «το Μολών λαβέ του Λεωνίδα και το Όχι του Μεταξά» με την αντι-αποικιακή δράση του Γρηγόρη Αυξεντίου και του Κυριάκου Μάτση.⁴⁷

Ο έμφυλος χαρακτήρας του προγράμματος σπουδών των οικοκυρικών σχολών διαφαίνεται σε αντίστοιχη Οικοκυρική Σχολή που τελούσε υπό την αιγίδα όχι του ΒΕΙ αλλά του αδελφού-θεσμού ο οποίος, μάλιστα, χρηματοδοτούσε και το ΒΕΙ, τη Βασιλική Πρόνοια (τ. Πρόνοια Βορείων Επαρχιών Ελλάδος). Η αντίστοιχη αυτή σχολή είναι η Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή «Αγία Βαρβάρα» στη Γλυφάδα, όπου εκτός από την εκπαίδευση σε μια τέχνη (ραπτική, υφαντική ή πλεκτική), όλες οι μαθήτριες παρακολουθούσαν μαθήματα οικιακής οικονομίας, μαγειρικής και βρεφοκομίας/υγιεινής.⁴⁸

⁴⁵ Τ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ: *Η Γυναίκα της Αντίστασης: η Είσοδος των Γυναικών στην Πολιτική* (β' Έκδοση Επαυξημένη), Αθήνα, Κουκκίδα, 2013.

⁴⁶ Α. ΑΝΔΡΕΟΥ, Σ. ΗΛΙΑΔΟΥ-ΤΑΧΟΥ & Ι. ΜΠΕΤΣΑΣ: «Από το «Παιδομάζωμα» στο Βασιλικό «Παιδοφύλαγμα»: Μεταπολεμικές Όψεις Κοινωνικής Δικαιοσύνης στις Βόρειες Επαρχίες της Χώρας». *5ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης: «Εκπαίδευση και Κοινωνική Δικαιοσύνη»*, Πανεπιστήμιο Πατρών, 2008.

⁴⁷ «Ο Λόγος της Κυπρίας Μαθήτριας της Βασιλικής Οικοκυρικής Σχολής Στέλλας Ιγνατίου». *Μηνιαία Επιθεώρησης Λέρου*, Μάρτιος 1959.

⁴⁸ Αρ.Εισ. 458, Φ. 10, Αρχείο Έλλης Ζαλοκώστα - «Βασιλική Πρόνοια», Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

4. ΨΥΧΙΑΤΡΕΙΟ

Ενώ οι Σχολές εξακολουθούν να λειτουργούν, η Λέρος γίνεται ο τόπος όπου, πέρα από το Παλάτι, και το ίδιο το μετεμφυλιακό κράτος θα εφαρμόσει μια πολιτική που διαπλέκει την πρόνοια με την κυρίαρχη εθνικόφρονα ιδεολογία—μία εφαρμογή που είναι και πιο ευρέως γνωστή και άρρηκτα συνδεδεμένη με τη σύγχρονη ιστορία του νησιού: το ψυχιατρείο Λέρου. Αν και το τραύμα του Εμφυλίου και οι ιδεολογικές προεκτάσεις του εξακολουθούν να εμφανίζονται στους ψυ-επιστημονικούς και προνοιακούς λόγους γύρω από το ίδρυμα, αυτό γίνεται με πιο έμμεσους τρόπους από ό,τι στις Σχολές. Η μεγαλύτερη χρονική απόσταση από την εμφύλια σύρραξη και η ραγδαία μεταβαλλόμενη κοινωνία και οικονομία συντελούν στην ανάδυση τόσο της πρόνοιας ως κρατικής προστασίας σε ένα εκσυγχρονιστικό πλαίσιο όσο και της «ψυχικής υγιεινής», όπως πολύ εύστοχα περιγράφει η Δέσπω Κριτσωτάκη, ως εργαλείου κατανόησης της ελληνικής κοινωνίας και άμβλυνσης των συγκρούσεων μεταξύ παραδοσιακών αξιών και μοντέρνων αντιλήψεων με γνώμονα την «εθνική πρόοδο».⁴⁹

Στις 7 Μαΐου 1957, ιδρύεται, με Βασιλικό Διάταγμα και πρωτοβουλία της κυβέρνησης Καραμανλή, η «Αποικία Ψυχοπαθών Λέρου», δυναμικότητας 650 κλινών.⁵⁰ Η ίδρυσή του βασίστηκε στον νόμο 6077 του 1934 για την οργάνωση των δημόσιων ψυχιατρείων και ειδικά στο άρθρο 4 για τη δημιουργία αγροτικών αποικιών ψυχοπαθών. Με βάση βασιλικό διάταγμα του 1958 για την κύρωση της Αποικίας Ψυχοπαθών Λέρου ορίζεται ότι οι νοσηλευόμενοι υποβάλλονται στο μέτρο των ικανοτήτων τους «εις θεραπευτικήν αγωγήν αγροτικής και βιοτεχνικής εργασίας».⁵¹ Σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής, η ιδέα «μετεφυτεύθη εδώ από τη Γαλλία», καθώς, πράγματι, η ιδέα της «αγροτικής αποικίας» για τους ψυχικά ασθενείς γεννιέται τον 19ο αιώνα στη δυτική Ευρώπη.⁵² Ο εισηγητής του, βέβαια, φαίνεται να είναι ο Ελβετός ψυχίατρος André Repond, σύμβουλος του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας εκείνη την εποχή.⁵³ Η ίδρυση του ψυχιατρείου, υπογραμμίζουν η Δέσπω Κριτσωτάκη και ο Δημήτρης Πλουμπίδης, εντάσσεται σε μια μάλλον αποτυχημένη απόπειρα για μεταρρύθμιση της ελληνικής ψυχιατρικής.⁵⁴

⁴⁹ ΚΡΙΤΣΩΤΑΚΗ: *Ψυχική Υγιεινή για Παιδιά και Νέους: Το Παράδειγμα του Κέντρου Ψυχικής Υγιεινής και Ερευνών, 1956-1978*, Αθήνα, σ. 38.

⁵⁰ «Βασιλικό Διάταγμα Περί Ιδρύσεως εις Λακκί Λέρου Αποικίας Ψυχοπαθών υπό Μορφήν Ν.Π.Δ.Δ.». *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 7 Μαΐου 1957.

⁵¹ «Νόμος 6077 Περί Οργανώσεως Δημόσιων Ψυχιατρείων». *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 21 Φεβρουαρίου 1934. «Βασιλικό Διάταγμα Περί Κυρώσεως του Οργανισμού της Αποικίας Ψυχοπαθών Λέρου». *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 2 Ιανουαρίου 1958.

⁵² B. ARNEIL: *Domestic Colonies: The Turn Inward to Colony*, Oxford, Oxford University Press, 2017, σ. 111-121.

⁵³ ΚΡΙΤΣΩΤΑΚΗ: *Ψυχική Υγιεινή για Παιδιά και Νέους: Το Παράδειγμα του Κέντρου Ψυχικής Υγιεινής και Ερευνών, 1956-1978*, Αθήνα, σ. 29.

⁵⁴ Δ. ΚΡΙΤΣΩΤΑΚΗ & Δ. ΠΛΟΥΜΠΙΔΗΣ: «Η Αποικία Ψυχοπαθών Λέρου και οι Απόπειρες Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης στη Μεταπολεμική Ελλάδα (Δεκαετίες 1950 και 1960)».

Οι πρώτοι 300 ασθενείς μεταφέρθηκαν στη Λέρο από το Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αθηνών (Δαφνί) στα μέσα του 1958. Βάσει του νόμου 2592 (1953) που προέβλεπε ότι τα ψυχιατρικά νοσοκομεία υπάγονται μεν σε υγειονομικές περιφέρειες, αλλά εξυπηρετούν τις ανάγκες όλης της χώρας, οι ασθενείς προέρχονταν από όλη την επικράτεια.⁵⁵ Βασικός σκοπός της ίδρυσης του ψυχιατρείου στη Λέρο ήταν η αποσυμφόρηση των δημόσιων ψυχιατρικών νοσοκομείων των μεγάλων πόλεων που ήταν υπερπλήρη εξαιτίας των άθλιων μετεμφυλιακών κοινωνικών συνθηκών. Η Λίνα Τσαλδάρη, τότε Υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας στην κυβέρνηση Καραμανλή και πρώτη γυναίκα υπουργός του ελληνικού κράτους, επιβεβαιώνει και σε συνέντευξή της στην εφημερίδα Ακρόπολις τον Αύγουστο του 1957, ότι το ψυχιατρείο στη Λέρο ιδρύεται πρωτίστως για να αποσυμφορηθεί το Δαφνί: «Η διαμορφούμενη εις την νήσον Λέρον αποικίαν ελαφρώς ψυχοπαθών» λέει η Τσαλδάρη «θα επιτρέψη την βελτίωσιν της υφιστάμενης σήμερον εις το Ψυχιατρείον Αθηνών καταστάσεως και την καλύτεραν λειτουργίαν και του ιδρύματος τούτου».⁵⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι η εισαγωγή στην Αποικία Ψυχοπαθών Λέρου, όπως και στα περισσότερα ψυχιατρικά ιδρύματα της εποχής, δεν είχε θεραπευτικό σκοπό όπως κατανοείται σήμερα, δηλαδή πεπερασμένη βραχύχρονη νοσηλεία, αλλά επ' αόριστον εγκλεισμό σε άσυλο.

Ο πληθυσμός των τροφίμων της Αποικίας Ψυχοπαθών παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και συνδέεται με τις δύσκολες οικονομικά και κοινωνικά συνθήκες μετά τον Εμφύλιο. Κριτήριο για τη μεταφορά ενός ασθενούς στη Λέρο ήταν η απουσία επισκεπτηρίου το τελευταίο έτος ή, όπως το θέτει ο πρωτοπόρος της αποασυλοποίησης στη Λέρο ψυχίατρος Γιάννης Λουκάς, ο χαρακτηρισμός του ως «ανιάτου-αζήτητου».⁵⁷ Διαβάζουμε σχετικά από την (αντιπολιτευόμενη) εφημερίδα *Ελευθερία* στις 30 Μαρτίου 1958: «Εκτός από [τους εκείθεν καταγομένους ασθενείς] θα υπάρχει και δεύτερο είδος ασθενών: οι «εγκαταλελειμμένοι»!...Οι συγγενείς τους...ντρέπονται γι' αυτούς ή τους φοβούνται. Έτσι βρίσκουν καλύτερο να είναι θαμμένοι με τους τρελλούς παρά να ζουν κοντά τους. Μα εκτός από τους δικούς των ούτε η κοινωνία βλέπει με καλό μάτι αυτούς τους άλλοτε τρελλούς, που γι' αυτήν εξακολουθούν να είναι δαιμονισμένοι. Το κράτος βέβαια ούτε τους επισκέφθηκε ποτέ».⁵⁸ Εκτός

Στο *Η Λέρος στο Επίκεντρο και το Περιθώριο: Ιστορία, Πολιτική, Ψυχιατρική*, επιμ. Δ. Καρυδάκη, Θεσσαλονίκη, Ψηφίδες, 2020, σ. 71–93.

⁵⁵ «Νομοθετικό Διάταγμα 2592 Περι Οργανώσεως της Ιατρικής Αντιλήψεως». *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 18 Σεπτεμβρίου 1953.

⁵⁶ Λ. ΤΣΑΛΔΑΡΗ: «Δηλώσεις εις Εφημερίδα Ακρόπολις περί Οργανώσεως της Νοσηλευτικής Περιθάψεως (31 Αυγούστου 1957)». Στο *Εθνικά Κοινωνικά Πολιτικά Προσπάθειαι, Τόμος Β': Τα Κοινωνικά και τα Εθνικά Θέματα*, Αθήνα, 1967, σ. 86–88.

⁵⁷ Ι. ΛΟΥΚΑΣ: «Λέρος και Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση: Από τον Ιδρυματισμό στον Νεοϊδρυματισμό». *Κοινωνία και Ψυχική Υγεία* 3 (2006), σ. 26–36.

⁵⁸ Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ: «Δια να Αποσυμφορηθή το Δ. Ψυχιατρείον μια «Αποικία Ψυχοπαθών» Ιδρύεται εις την Λέρον: Θα Στέλλωνται και οι Ανεπιθύμητοι Ιαθέντες». *Ελευθερία*, 30 Μαρτίου 1958.

από τους ανθρώπους με σοβαρές ψυχικές ασθένειες ή νοητική αναπηρία, έχουν σημειωθεί και περιπτώσεις ασθενών που ήταν απόκληροι κοινωνικά, επειδή ήταν παιδιά εκτός γάμου, αλκοολικοί, ποινικοί κρατούμενοι, ακόμα και γυναίκες με επιλόχειο κατάθλιψη. Ιδιαίτερη μνεία στο πλαίσιο της συζήτησής μας για τη συμπλοκή πρόνοιας και κυρίαρχης εθνικόφρονας ιδεολογίας οφείλουμε να κάνουμε και σε τρόφιμους του ψυχιατρείου που ήταν πρώην Μακρονησιώτες οι οποίοι είτε «τρελάθηκαν» επειδή δεν άντεξαν τα βασανιστήρια, είτε ο εγκλεισμός τους τους ως κοινωνικά επικίνδυνων και παρεκκλίνοντων ακολούθησε αυτόν ως πολιτικά επικίνδυνων την προηγούμενη δεκαετία.

Το κλείσιμο των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών το 1964 παρουσιάστηκε ως χρυσή ευκαιρία για την κυβέρνηση Γεωργίου Παπανδρέου, καθώς έτσι άδειασαν αρκετές εκατοντάδες κρεβάτια που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για τους σκοπούς του ψυχιατρείου. Με το Βασιλικό Διάταγμα του 1965, οι κλίνες του ιδρύματος αυξήθηκαν κατά 2.000 (2.650 στο σύνολο), ενώ το όνομα άλλαξε από «Αποικία Ψυχοπαθών Λέρου» στο πιο ουδέτερο «Ψυχιατρικόν Νοσοκομείον Λέρου».⁵⁹ Οι αυξανόμενες ανάγκες δημιούργησαν νέες θέσεις εργασίας στο ίδρυμα, όχι όμως για εξειδικευμένο επιστημονικό προσωπικό. Διευθυντής και μοναδικός ψυχίατρος του ιδρύματος για πολλά χρόνια ήταν από την ίδρυσή του αλλά και μετά την αύξηση των κλινών ο Ευθύμιος Μπακλέζος, ψυχίατρος και αφροδισιολόγος με καταγωγή από την Αγόριανη που είχε μετακομίσει με την οικογένειά του στη Λέρο. Οι νέες θέσεις εργασίας αφορούσαν τον τοπικό πληθυσμό, καθώς σε αυτές προσλήφθηκαν κατά βάση ανειδίκευτοι κτηνοτρόφοι και ψαράδες σε ρόλο φυλάκων και βοηθών θαλάμου. Μάλιστα, το βασιλικό διάταγμα του 1965 που ορίζει την αύξηση των κλινών και τη μετονομασία του ιδρύματος, κατεβάζει και το τυπικό προσόν πρόσληψης του βοηθητικού προσωπικού από απολυτήριο Δημοτικού σε αποφοίτους Γ' Δημοτικού.⁶⁰ Αυτές οι θέσεις εργασίας αποτέλεσαν και το δέλεαρ για να υποδεχθεί η τοπική κοινωνία το ψυχιατρείο, ενώ έχτισαν και τη μακροχρόνια σχέση εξάρτησης των κατοίκων από το κράτος. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε ομιλία του κατά την επίσκεψη του υφυπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας Ιωάννη Ψαρέα το 1962, ο δήμαρχος Λέρου Μιχαήλ Καρανικόλας εκφράζει την ευγνωμοσύνη στην κυβέρνηση Καραμανλή καθώς «δια της Αποικίας Ψυχοπαθών και των λοιπών Ιδρυμάτων [η Λέρος] εξασφαλίζει τον επιούσιον εις αρκετάς δεκάδας οικογενειών βιοπαλαιστών».⁶¹

Οι τρόφιμοι του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Λέρου ζούσαν κάτω από τις πιο ακραίες συνθήκες ασυλιακής ζωής, μέσα σε πρώην στρατώνες, σε

⁵⁹ «Βασιλικό Διάταγμα Υπ' Αριθ. 119 Περί Τροποποίησης του Οργανισμού της Αποικίας Ψυχοπαθών Λέρου». *Εφημερίς Της Κυβερνήσεως*, 25 Φεβρουαρίου 1965.

⁶⁰ «Βασιλικό Διάταγμα Υπ' Αριθ. 119 Περί Τροποποίησης του Οργανισμού της Αποικίας Ψυχοπαθών Λέρου».

⁶¹ «Ο Υφυπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας Εις Λέρον». *Μηνιαία Επιθεώρησις Λέρου*, Νοέμβριος 1962.

θαλάμους όπου κοιμούνταν από 90 έως και 180 άτομα. Τα περίπτερα 7 έως 16 των αντρών, με εξαίρεση το περίπτερο 7 που είχε ανήλικους, βρίσκονταν στα Λέπιδα και στον Αη Γιώργη, δηλαδή σε απομακρυσμένο και σχετικά αποκλεισμένο σημείο από τον οικισμό. Στο περίπτερο 11, τον πρώην κοιτώνα των αεροπόρων και το μεγαλύτερο παράρτημα του ψυχιατρείου, ζουν τη δεκαετία του 1970, 1.100 ασθενείς ο ένας πάνω στον άλλο, χωρίς προσωπικό χώρο και χρόνο.⁶² Τα περίπτερα 1 έως 6, που ήταν τα γυναικεία, βρίσκονταν στο Λακκί, στον χώρο του πρώην νοσοκομείου των Ιταλών, εκεί που βρίσκεται τώρα και το Γενικό Νοσοκομείο Λέρου, δηλαδή εντός του οικισμού. Στον τοπικό Τύπο, μάλιστα, δημοσιεύεται το 1970 αίτημα για μεταφορά των γυναικείων περιπτέρων στα Λέπιδα ούτως ώστε οι τουρίστες να μην ακούνε τις «δυσάρεστες κραυγές που προέρχονται από τα οικήματα του Ψυχιατρικού τμήματος των γυναικών»: τα κτίρια στο Λακκί, συνεχίζει ο συντάκτης, θα μπορούσαν μετά τη μεταφορά να μετατραπούν σε ξενοδοχειακά συγκροτήματα.⁶³ Αν και αυτή η μεταφορά δεν έλαβε χώρα ποτέ, το αίτημα είναι ενδεικτικό της σταδιακής μετατροπής του τουρισμού σε βασικό πυλώνα της ελληνικής οικονομίας.

Για τη Λέρο όμως, αντί για τον τουρισμό που μέχρι και σήμερα δεν έχει μεγάλη άνθιση, το κράτος εφάρμοσε μια πολιτική στο όνομα της φροντίδας αλλά και του εκσυγχρονισμού που είχε ως σκοπό την πειθάρχηση των υποκειμένων και την εθνική ανασυγκρότηση σε υλικό και ιδεολογικό επίπεδο. Κατά κάποιον τρόπο, η κρατική ανάληψη της πρόνοιας για τους ψυχικά νοσούντες οφείλεται στο ότι, λόγω του εκσυγχρονισμού της κοινωνίας και της οικονομίας, αυτά τα παρεκκλίνοντα μέλη δεν είναι πλέον αποδεκτά από την οικογένεια και την κοινότητα, και το χρέος ή επιθυμία φροντίδας έχει μετατραπεί σε κοινωνικό στίγμα για την οικογένεια. Στο όνομα της προστασίας της οικογένειας, το κράτος γεννά το άσυλο, εξακολουθούν, όμως, να παίζουν ρόλο και η πατρίδα και η θρησκεία αναδεικνύοντας τη διαπλοκή της ψυχικής υγιεινής με την εθνοκοφροσύνη.

Αρχικά, ο διευθυντής του ψυχιατρείου Ευθύμιος Μπακλέζος φαίνεται να είχε διατελέσει γιατρός στο 1ο Τάγμα του ΕΛΑΣ κατά τη διάρκεια της Αντίστασης. Σύμφωνα με μαρτυρίες, δεν συζητούσε ποτέ πολιτικά αλλά χαρακτηριζόταν ως ένας δημοκράτης άνθρωπος. Το βαθιά αντικομμουνιστικό κλίμα της τοπικής κοινωνίας, άλλωστε, όπως φανερώνεται σε άρθρα του τοπικού Τύπου, δεν θα του επέτρεπε να μιλήσει για το παρελθόν του. Για παράδειγμα, το 1959, με αφορμή τη συμπλήρωση δέκα χρόνων από τη λήξη του Εμφυλίου, δημοσιεύεται στη *Μηνιαία Επιθεώρηση Λέρου* άρθρο υπό τον τίτλο «Η Νίκη της Ελλάδος» ενώ σε επόμενο τεύχος αναπαράγεται απόσπασμα από την ομιλία του δημοδιδάσκαλου

⁶² Ι. ΛΟΥΚΑΣ: «Λέρος και Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση: Από τον Ιδρυματισμό στον Νεοϊδρυματισμό». *Κοινωνία και Ψυχική Υγεία* 3 (2006), σ. 26-36.

⁶³ Ν. ΑΝΤΑΡΤΗΣ: «Επιβάλλεται η Μεταφορά του Ψυχιατρείου Γυναικών». *Μηνιαία Επιθεώρησης Λέρου*, Αύγουστος 1970.

Δημήτριου Ντούμου όπου κάνει λόγο για «εθνοκτόνο και ολέθριο κίνημα του Κ.Κ.Ε.» που «εξαπέλυσε τους βρικόλακες της Εθνικής μας συμφοράς».⁶⁴ Οι δημοκρατικές και ανθρωπιστικές ευαισθησίες του Μπακλέζου διαφαίνονται και στο γεγονός ότι τη δεκαετία του 1960 είχε συστήσει τον Σύλλογο Φίλων Λέρου, μια ομάδα που προσπαθούσε, χωρίς ιδιαίτερη ανταπόκριση, να ενημερώσει τις αρχές και την κοινωνία για την κατάσταση του ιδρύματος και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διαβίωναν οι ασθενείς.

Για την πρόσληψη επαγγελματιών στο ψυχιατρείο της Λέρου εφαρμόζονται οι ίδιες διατάξεις που ισχύουν για την πρόσληψη στο Δημόσιο στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, με βάση τον εμφυλιακό Αναγκαστικό Νόμο 516 του 1948 περί ελέγχου νομιμοφροσύνης των δημοσίων υπαλλήλων, κρίνεται ως μη νομιμόφρων και, άρα, χάνει το δικαίωμα εργασίας στον δημόσιο τομέα, όποιος «πιστεύει εις τα κηρύγματα των προπαρασκευασάντων και επιχειρούντων την [προδοτική] ανταρσία, εμφορείται από αντεθνικάς αντιλήψεις ή προπαγανδίζει καθ' οιονδήποτε τρόπον υπέρ του Κομμουνιστικού Κόμματος ή των μετ' αυτού κατά του Κράτους συμπραττόντων».⁶⁵ Συνεπώς, για να εργαστεί κάποιος στο ψυχιατρείο πρέπει να έχει αποδείξει την «νομιμοφροσύνη» του, που στο πλαίσιο του μετεμφυλιακού κράτους είναι συνώνυμο της εθνοπροσύνης και της αποκήρυξης «μετά βδελυγμίας» του κομμουνισμού. Η ίδια η πρόσληψη του Μπακλέζου, πρώην ΕΛΑΣίτη, ως διευθυντή του ψυχιατρείου, ο οποίος, όμως, αν και βαθιά δημοκράτης, όπως φανερώνουν οι μαρτυρίες, δεν μιλάει ποτέ για πολιτικά, είναι ενδεικτική αυτής της πρακτικής.

Πέρα από τη «νομιμοφροσύνη», η κυρίαρχη ιδεολογία του «Πατρις-Θρησκεία-Οικογένεια» διαπερνά και την εκπαίδευση των επαγγελματιών υγείας που προσλαμβάνονται στο ψυχιατρείο. Για παράδειγμα, για τις θέσεις της μίας κοινωνικής λειτουργού και των δύο εργοθεραπευτριών ορίζεται από βασιλικό διάταγμα του 1958 για την οργάνωση της Αποικίας Ψυχοπαθών Λέρου η εκπαίδευση που πρέπει να έχουν λάβει. Για τη μεν κοινωνική λειτουργό, προτάσσεται να είναι απόφοιτος του Ανωτάτου φροντιστηριού κοινωνικών λειτουργών του ΒΕΙ, δηλαδή του ιδρύματος του βασιλιά Παύλου υπό την αιγίδα του οποίου τελούσαν και οι Βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέρου ως αναμορφωτικά ιδρύματα, ή της Σχολής Στελεχών Κοινωνικής Πρόνοιας της Χριστιανικής Ένωσης Νεανίδων (XEN). Η XEN ήταν χριστιανική οργάνωση που είχε ιδρυθεί στην Αθήνα το 1923 από γυναίκες – μέλη της Young Women's Christian Association (YWCA) της Σμύρνης με σκοπό την παροχή πρόνοιας για τις προσφύγισσες της Μικράς Ασίας. Μετά τη διάλυσή της από το καθεστώς Μεταξά το

⁶⁴ Ν. ΑΝΤΑΡΤΗΣ: «Αποσπάσματα από τον Λόγο που Εξεφώνησε στην Πλατεία Πλατάνου ο Δημοδιδάσκαλος Δημήτριος Ντούμος στις 30.8.1959». *Μηνιαία Επιθεώρησης Λέρου*, Οκτώβριος 1959.

⁶⁵ «Αναγκαστικός Νόμος 516 Περί Νομιμοφροσύνης Δημοσίων Υπαλλήλων». *Εφημερίς Της Κυβερνήσεως*, 8 Ιανουαρίου 1948.

1938, η ΧΕΝ επανασυστάθηκε στη μεταπολεμική περίοδο ως προνοιακό και εκπαιδευτικό ίδρυμα για τις γυναίκες της εργατικής τάξης, μεταφέροντας στοιχεία της κυρίαρχης ιδεολογίας στα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης των γυναικών. Επίσης, με βάση το ίδιο διάταγμα, για τις εργοθεραπεύτριες οριζόταν να έχουν πτυχίο είτε από τη Χαροκόπειο Ανωτάτη Σχολή Οικιακής Οικονομίας είτε από την Τεχνική Σχολή «Ελληνικό Σπίτι», δηλαδή την Οικοκυρική Βιοτεχνική Επαγγελματική Σχολή που τελούσε υπό τη διεύθυνση της λαογράφου και συνεργάτιδας του Λυκείου Ελληνίδων Αγγελικής Χατζημιχάλη.⁶⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι στις προκηρύξεις των θέσεων επαγγελματιών πρόνοιας, οι κοινωνικές λειτουργοί και οι εργοθεραπεύτριες αλλά και οι νοσοκόμες που αναφέρονται ως «αδελφαί», εμφανίζονται και στο ΦΕΚ σε θηλυκό γένος, αναδεικνύοντας τον έμφυλο ρόλο της φροντίδας σε θεσμικό επίπεδο, όπως αυτός διατρέχεται και από την εθνικόφρονα κυρίαρχη ιδεολογία. Στον Τύπο της εποχής, μάλιστα, υπάρχει αναφορά για τις εργαζόμενες στην Αποικία Ψυχοπαθών Λέρου ως «Ασκληπιάδας οίτινες διακονούν την υψηλήν Επιστήμην επί ατυχών υπάρξεων» στις οποίες αρμόζει η συμπεριφορά της υπομονής.⁶⁷ Είναι φανερό πως και η εκπαίδευση των επαγγελματιών ψυχικής πρόνοιας, ιδιαίτερα των γυναικών, διαπνέεται από την κυρίαρχη ιδεολογία της εθνικοφροσύνης και ως προς τις προσδοκίες αυτής για τους έμφυλους ρόλους.

Ως προς τους ψυ-επιστημονικούς λόγους της μετεμφυλιακής Ελλάδας, η θεραπεία των ασθενών σε μεγάλο βαθμό ταυτίζεται με την κοινωνική και, κυρίως, την εθνική πρόοδο, και, αντίστροφα, η αμφισβήτηση της κυρίαρχης εθνικόφρονας ιδεολογίας κατανοείται και ως ψυχική απόκλιση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Άννα Ποταμιάνου, πρωτοπόρος ψυχαναλύτρια και επαγγελματίας της κοινωνικής ψυχιατρικής στη χώρα αλλά και σύζυγος του υπασπιστή του βασιλιά Χαράλαμπου Ποταμιάνου, η οποία την εποχή που ιδρύεται η Αποικία Ψυχοπαθών Λέρου, ερμηνεύει τη ροπή των ανθρώπων προς τον κομμουνισμό όχι μέσω των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών αλλά μέσω της ψυχικής τους κατάστασης. Σε διάλεξη που έδωσε στον Σταθμό Πρώτων Κοινωνικών Βοηθειών το 1959 που δημοσιεύτηκε 2 χρόνια αργότερα στο περιοδικό «Παιδεία και Ζωή» υπό τον τίτλο «Ψυχική Υγιεινή και Εθνική Πρόοδος», υποστήριζε ότι το γεγονός ότι στις εκλογές του 1958 η ΕΔΑ, το νόμιμο κόμμα της Αριστεράς, κατέλαβε τη δεύτερη θέση ή όπως η ίδια το χαρακτηρίζει το «ανησυχητικό» «φαινόμενο της αυξήσεως της κομμουνιστικής ψήφου», θα πρέπει να διερευνηθεί ως προς το «σε ποια βαθμίδα ψυχοκοινωνικής ωριμάνσεως βρίσκεται ο Έλληνας»⁶⁸. Τόσο το συνολικό έργο της Ποταμιάνου, όπως αντικατοπτρίζεται στο Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής και Ερευνών δηλαδή τον τομέα ψυχικής υγιεινής του Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος,

⁶⁶ «Βασιλικό Διάταγμα Περί Κυρώσεως του Οργανισμού της Αποικίας Ψυχοπαθών Λέρου».

⁶⁷ «Αποικία Ψυχοπαθών Λέρου». *Μηνιαία Επιθεώρησης Λέρου*, Οκτώβριος 1962.

⁶⁸ Α. ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ: «Ψυχική Υγιεινή Και Εθνική Πρόοδος». *Παιδεία Και Ζωή*, 1961.

όσο και η Υπηρεσία Ψυχοπαιδαγωγικής Έρευνας της Βασιλικής Πρόνοιας που στοχεύει στην παρακολούθηση των «δύσκολων» παιδιών των παιδουπόλεων⁶⁹, συγκροτούν έναν ψυ-επιστημονικό λόγο που διαπλέκει τη φροντίδα και τη θεραπεία με την κυρίαρχη εθνικόφρονα ιδεολογία. Και η ίδρυση της Αποικίας Ψυχοπαθών Λέρου, αν και καταλήγει ως τόπος αποκλεισμού των ψυχικά αποκλινόντων, είναι προϊόν των ίδιων επιστημονικών λόγων. Ο υφυπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας Ιωάννης Ψαρέας λέει χαρακτηριστικά κατά την επίσκεψή του στα ιδρύματα της Λέρου τον Νοέμβριο του 1962 ότι αυτά δεν είναι «ως άλλοτε αποθήκαι νεκρών ανθρώπων, αλλά Νοσηλευτικά Ιδρύματα αποσκοπούντα εις την θεραπείαν των ασθενών και στην απόδοσιν τούτων υγείων εις τους κόλπους της οικογένειας και της κοινωνίας», δηλαδή πειθαρχημένων στις κοινωνικές και εθνικές επιταγές⁷⁰. Σε αυτή τη λογική, δημοσιογράφος από την Αθήνα που επισκέπτεται και κατόπιν εξυμνεί την Αποικία Ψυχοπαθών Λέρου την ίδια χρονιά, αναφέρει ότι «εν τη σημερινή υλόφρονη εποχή»—ο όρος «υλοφροσύνη» εμφανίζεται σε εκκλησιαστικά και παρεκκλησιαστικά κείμενα, για παράδειγμα την περιοδική έκδοση της Χριστιανικής Ένωσης Επιστημόνων *Ακτίνες*⁷¹, ως σκέψη με βάση τα υλικά και όχι τα πνευματικά αγαθά αλλά στον λόγο του συγκεκριμένου συγγραφέα φαίνεται να ταυτίζεται και με την σκέψη με βάση την υλιστική θεωρία του Μαρξ—το ίδρυμα αποτελεί προμαχώνα «ευγενών ιδεών και αισθημάτων εις δόξαν του Έθνους και των Κυβερνώντων»⁷².

Πέραν της επιλογής των εργαζομένων και των επιστημονικών και προνοιακών λόγων, η εθνικοφροσύνη στο ψυχιατρείο Λέρου αντανακλάται και στη σχέση του ιδρύματος με την Εκκλησία και τον χριστιανισμό. Σύμφωνα με τον νόμο 2592 του 1953 στον οποίο βασίστηκε και η ίδρυση της Αποικίας Ψυχοπαθών Λέρου, η επιτροπή ιατρικής αντιλήψεως κάθε επαρχίας απαρτίζεται από τον Μητροπολίτη (ο οποίος ορίζεται και πρώτος), τον δήμαρχο ή πρόεδρο της κοινότητας, τον επιθεωρητή εκπαίδευσης και έναν γιατρό. Στον Τύπο, μάλιστα, αναφέρεται ότι η συμπεριφορά του προσωπικού της Αποικίας Ψυχοπαθών Λέρου «διέπεται υπό πνεύματος χριστιανικής αγάπης προς τους ασθενείς» καθώς δεν θα υπήρχε άλλο μέσο από αυτή τη χριστιανική αγάπη για να «κωπάζη τον ψυχικόν αναβρασμόν των ασθενών τούτων, τους οποίους κυριεύουν αι πλεόν μελαναί σκέψεις»⁷³. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Αθηνάγορας που επισκέπτεται τη Λέρο το 1963 κάνει ιδιαίτερη αναφορά στα ιδρύματα της Λέρου που «προσφέρουν τόσην υπηρεσίαν σε πονεμένον κόσμον» υποστηρίζοντας ότι οι υπεύθυνοι επέλεξαν τη Λέρο εξαιτίας του χριστιανικού της

⁶⁹ Αρ.Εισ. 458, Φ. 9, Αρχείο Έλλης Ζαλοκώστα - «Βασιλική Πρόνοια», Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

⁷⁰ «Ο Υφυπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας εις Λέρον».

⁷¹ Βλ. για παράδειγμα, Α. ΑΣΠΙΑΤΗΣ: «Η Αρρώστεια και ο Ψυχικός Κόσμος», *Ακτίνες, Όργανον Της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων* ΙΔ, 114 (1951), σ. 108–12.

⁷² «Αποικία Ψυχοπαθών Λέρου».

⁷³ «Αποικία Ψυχοπαθών Λέρου».

αισθήματος «αγάπης προς τον πλησίον...αλληλεγγύης...ενδιαφέροντος δια τον πονεμένον»⁷⁴.

Ακόμα, όμως, και με την έλευση της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία, αυτός ο λόγος δεν φαίνεται να αλλάζει σημαντικά, αναδεικνύοντας ότι η κυρίαρχη ιδεολογία του μετεμφυλιακού κράτους δεν ήταν τόσο διάτρητη από τους κομματικούς χρωματισμούς αλλά συνενωνόταν υπό τη σκέψη της εθνικοφροσύνης ως αντίπαλον δέος του κομμουνισμού. Για παράδειγμα, ο υπουργός Υγιεινής της κυβέρνησης Παπανδρέου Ανδρέας Κοκκέβης δηλώνει το 1964 στην Ελευθερία σχετικά με την αποσυμφορηση του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Αθηνών και την αποστολή ασθενών στη Λέρο πως «αι υπέρ των ψυχασθενών φροντίδες, οίτινες κατά το πλείστον έχουν ανάγκην ιδρυματικής περιθάλψεως είναι και υπέρτατον χριστιανικόν χρέος»⁷⁵.

5. ΠΙΚΠΑ ΛΕΡΟΥ

Το ψυχιατρείο δεν ήταν το μοναδικό ίδρυμα στη Λέρο που στεγάστηκε στους χώρους που προηγουμένως χρησιμοποιούσε το ΒΕΙ για την εκπαίδευση των νέων. Πιο συγκεκριμένα, το 1961 ιδρύθηκε με το Βασιλικό Διάταγμα 147 «Ειδική Υπηρεσία Κέντρου Περιθάλψεως Παίδων ΠΙΚΠΑ (ΚΕΠΕΠ) εν Λέρω», γνωστό ως ΠΙΚΠΑ Λέρου, στον χώρο όπου στεγαζόταν προηγουμένως η Βασιλική Σχολή Οικοκυρικής. Σύμφωνα με το διάταγμα, αρμοδιότητα του ΚΕΠΕΠ Λέρου ήταν η περίθαλψη παιδιών 0-18 ετών που πάσχουν «εξ ανιάτων σωματικών αναπηριών» ή «βαρειών μη παιδαγωγίμων διανοητικών καθυστερήσεων και εν γένει εξ ανιάτων βαρειών διαταραχών μετά ή άνευ νευρικών και σωματικών βλαβών μη επιδεχόμενων βελτίωσιν»⁷⁶.

Τον Σεπτέμβριο του 1962, έλαβαν χώρα τα εγκαίνια του ΚΕΠΕΠ Λέρου, όπου, εκτός από τους τοπικούς και εκκλησιαστικούς παράγοντες παρευρέθηκαν και ο τότε Υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας στην κυβέρνηση Καραμανλή Ανδρέας Στράτος και η Πρόεδρος του ΠΙΚΠΑ Θάλεια Βοΐλα. Ρητός σκοπός ίδρυσης του ΚΕΠΕΠ Λέρου, όπως τονίζει ο Στράτος στην ομιλία του στα εγκαίνια⁷⁷, ήταν η απομάκρυνση από την οικογένεια και ο επακόλουθος εγκλεισμός των «απροσάρμοστων παιδιών», δηλαδή των παιδιών που δεν είχαν τη δυνατότητα «αναπροσαρμογής», δηλαδή θεραπείας, σε κάποιο από τα νέα προνοιακά ιδρύματα που ιδρύθηκαν

⁷⁴ «Σύμπας ο Λαός της Λέρου, με Αισθήματα Βαθύτατης Ευλάβειας και Ψυχικής Αγαλλιάσεως Υποδέχεται την Α.Θ.Π. τον Οικουμενικόν Πατριάρχην κκ Αθηναγόρα». *Μηνιαία Επιθεώρησις Λέρου*, Ιούλιος 1963.

⁷⁵ «Δια να Παύση η Επονεϊδιστος Κατάστασις Αποσυμφορείται Βαθμιαίως το Ψυχιατρείον». *Ελευθερία*, 13 Αυγούστου 1964.

⁷⁶ «Βασιλικό Διάταγμα 147 Περι Συμπληρώσεως του Υπηρεσιακού Οργανισμού του Π.Ι.Κ.Π.Α. δια της Προσθήκης Θέσεων της Συσταθείσης Ειδικής Υπηρεσίας Περιθάλψεως Παίδων εν Λέρω». *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 13 Μαρτίου 1961.

⁷⁷ «Τα Εγκαίνια Του Κέντρου Ανιάτων Παίδων Λέρου». *Μηνιαία Επιθεώρησις Λέρου*, Σεπτέμβριος 1962.

εντός του αστικού ιστού στην περίοδο της μετεμφυλιακής ανασυγκρότησης, όπως το Νταού Πεντέλης, η Θεοτόκος στα Λιόσια και το Μιχαλίνειο στον Πειραιά. Για αυτόν τον λόγο, το ΚΕΠΕΠ Λέρου χαρακτηρίζεται ως το «πρώτο άσυλο ανίατων παιδιών της Ελλάδας»⁷⁸. Όπως επιβεβαιώνουν τα αρχεία του ΠΙΚΠΑ και ο Τύπος της εποχής, το ΚΕΠΕΠ Λέρου είναι το πρώτο ίδρυμα στην Ελλάδα «τοιαύτης φύσεως», δηλαδή για επ' αόριστον εγκλεισμό ανηλίκων με «ανίατα νοσήματα», κυρίως νοητική αναπηρία.

Παρόλο που το ΚΕΠΕΠ Λέρου δεν ήταν σχεδιασμένο για την αποκλειστική φροντίδα ανθρώπων με νοητική αναπηρία, η μελέτη στις ετήσιες εκθέσεις πεπραγμένων που στέλνονταν στη Διεύθυνση Παιδικής Πρόνοιας στην οδό Τσόχα 5 στην Αθήνα, φανερώνει ότι σχεδόν όλοι οι τρόφιμοι είχαν κάποιες μορφές νοητική αναπηρία. Για παράδειγμα, από τους 266 τρόφιμους που φιλοξενούνταν στο ΚΕΠΕΠ Λέρου το 1964, 77 έχουν διάγνωση «εγκεφαλοπάθεια-βαριά διανοητική καθυστέρηση-ιδιωτεία», 54 «βαριά διανοητική καθυστέρηση-ιδιωτεία», 18 «μογγολοειδή ιδιωτεία», 14 «μικροκεφαλία-ιδιωτεία». Η ταξική προέλευση των τροφίμων του ΚΕΠΕΠ φαίνεται, όπως και στο ψυχιατρείο, να είναι από τα κοινωνικά αζήτητα, κυρίως των Αθηνών: από τις 257 εισαγωγές που έγιναν στο διάστημα μεταξύ 1963 και 1969, 216 είχαν ταμείο απορίας και 90 προέρχονταν από τον Νομό Αττικής⁷⁹.

Αν και το Βασιλικό Διάταγμα του 1961 όριζε ρητά ότι το ΚΕΠΕΠ Λέρου προορίζεται για παιδιά και εφήβους κάτω των 18 ετών, πρακτική που φαίνεται να τηρούνταν τα πρώτα χρόνια λειτουργίας, οι περισσότεροι τρόφιμοι εξακολουθούσαν να ζουν εκεί πολύ μετά την ενηλικίωσή τους⁸⁰. Οι συνθήκες διαβίωσης στο ΚΕΠΕΠ Λέρου περιγράφονται ως άθλιες. Μέχρι και την αποασυλοποίηση που θα λάβει χώρα τη δεκαετία του 1990, τα παιδιά ζούσαν στους ιταλικούς στρατώνες του Μεσοπολέμου που δεν διέθεταν, φυσικά, ράμπες ή ανελκυστήρες για να διευκολύνονται οι τρόφιμοι με σωματικές αναπηρίες. Τουαλέτες και ντους προστέθηκαν μόλις λίγα χρόνια πριν από την έναρξη της αποασυλοποίησης, ενώ τον χειμώνα η θέρμανση δεν έφτανε για να ζεστάνει το κτίριο.

⁷⁸ «Τα Εγκαίνια Του Κέντρου Ανίατων Παίδων Λέρου».

⁷⁹ «Εκθέσεις Πεπραγμένων του Κέντρου Ειδικής Περιθάλψεως Παίδων του ΠΙΚΠΑ εν Λέρω του Έτους 1963»: «Εκθέσεις Πεπραγμένων του Κέντρου Ειδικής Περιθάλψεως Παίδων του ΠΙΚΠΑ εν Λέρω του Έτους 1964»: «Εκθέσεις Πεπραγμένων του Κέντρου Ειδικής Περιθάλψεως Παίδων του ΠΙΚΠΑ εν Λέρω του Έτους 1965»: «Εκθέσεις Πεπραγμένων του Κέντρου Ειδικής Περιθάλψεως Παίδων του ΠΙΚΠΑ εν Λέρω του Έτους 1967» στο *Εκθέσεις Πεπραγμένων ΚΕΠΕΠ Λέρου 1963-69*, Αρχείο ΠΙΚΠΑ Λέρου, ΑΕΕ 5.1 (Διοικητικά), Φ. 92, Κ 65, 1968· «Εκθέσεις Πεπραγμένων του Κέντρου Ειδικής Περιθάλψεως Παίδων του ΠΙΚΠΑ εν Λέρω του Έτους 1969» στο *Εκθέσεις Πεπραγμένων ΚΕΠΕΠ Λέρου 1963-69*, Αρχείο ΠΙΚΠΑ Λέρου, ΑΕΕ 5.1 (Διοικητικά), Φ. 92, Κ 65, 1970.

⁸⁰ D. KARYDAKI: «A Greek Neverland: The History of the Leros Asylums Inmates with Intellectual Disability (1958-1995)». Στο *People, Policy and Practice: Intellectual Disability in the Twentieth Century*, S. Jarrett & J. Walmsley επιμ., Cambridge, Polity Press, 2019.

Έτρωγαν ή τους τάιζαν στο κρεβάτι και πολλοί τρόφιμοι ήταν δεμένοι με αλυσίδες πάνω στα κρεβάτια τους⁸¹. Την ιατρική ευθύνη και του ΚΕΠΕΠ Λέρου φέρει ο διευθυντής του ψυχιατρείου Ευθύμιος Μπακλέζος, ο οποίος «τουλάχιστον άπαξ της εβδομάδος επισκέπτεται τους τροφίμους του...Ιδρύματος προσφέρων σοβαράν υπηρεσίαν και περίθαλψιν εις τον τομέα της θεραπείας και παρακολουθήσεως από ψυχονευρολογικής πλευράς»⁸². Η αγωγή που δίνεται στους τροφίμους του ΚΕΠΕΠ Λέρου δεν διαφέρει από την αγωγή που δίνεται στους ψυχικά νοσούντες.

Ως προς τη σχέση των προνοιακών και επιστημονικών λόγων με την κυρίαρχη ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, η θεσμική προέλευση του ΚΕΠΕΠ Λέρου παρουσιάζει, σίγουρα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ήταν μέρος ενός ευρύτερου δικτύου του ΠΙΚΠΑ (Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως) που ιδρύθηκε το 1914 από τη Βασίλισσα Σοφία ως Πατριωτικός Σύνδεσμος Ελληνίδων και εξακολουθούσε να λειτουργεί υπό την αιγίδα του Παλατιού. Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, μέσα από διάφορες μεταλλαγές και μετονομασίες το ίδρυμα αναδείχθηκε, όπως αναφέρει η Βάσω Θεοδώρου, «στον κύριο φορέα άσκησης κοινωνικής πολιτικής για τη μητρότητα και την παιδική ηλικία»⁸³. Στη μεταπολεμική περίοδο, διατηρήθηκαν τόσο η στενή σχέση του ΠΙΚΠΑ με το Παλάτι, που σκιαγραφεί και τον ιδεολογικό προσανατολισμό του ιδρύματος μετά τον Εμφύλιο, όσο και η σημασία του στην άσκηση πολιτικών πρόνοιας. Για παράδειγμα, Πρόεδρος του ΠΙΚΠΑ από το 1950 έως το 1956 είναι η Λίνα Τσαλδάρη, Εντεταλμένη Κυρία του Εράνου Πρόνοιας Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος της Φρειδερίκης και κατόπιν Υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας με την ΕΡΕ. Η Τσαλδάρη επιβεβαιώνει τη διαπλοκή της κυρίαρχης εθνικόφρονος ιδεολογίας με την πρόνοια στην περίπτωση του ΠΙΚΠΑ, σημειώνοντας ότι είναι κατόπιν υπομνήματος του ΠΙΚΠΑ στη Διεθνή Ένωση Προστασίας Παιδιού που απευθύνεται έκκληση στον ΟΗΕ για την καταδίκη μεταφοράς παιδιών από τον ΔΣΕ σε χώρες της Ανατολικής Ευρώπης⁸⁴. Μάλιστα, σε συζήτηση του 1962 στον Τύπο της εποχής για το γεγονός ότι σημαντικό μέρος των εισπράξεων των κρατικών λαχείων πηγαίνουν στο ΠΙΚΠΑ, γίνεται λόγος, ακριβώς, για το «εθνικό έργο» που παράγει το ίδρυμα:

⁸¹ J. TSANTIS: «Introduction». *British Journal of Psychiatry*, 167, 28 (1995), σ. 7–9. J. HENDERSON: «Foreword». *British Journal of Psychiatry* 167, 28 (1995), σ. 5–6.

⁸² «Έκθεσις Πεπραγμένων του Κέντρου Ειδικής Περιθάλψεως Παίδων του ΠΙΚΠΑ εν Λέρω του Έτους 1963».

⁸³ Β. ΘΕΟΔΩΡΟΥ: «Μεταβαλλόμενα Πλαίσια Συνάφειας μεταξύ Εθελοντών, Ειδικών και Κράτους: το Παράδειγμα του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού». Στο *Μορφές Δημόσιας Κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ου Αιώνα*, επιμ. Ε. Αβδελά, Χ. Εξερχόγλου & Χ. Λυριντζής, Ρέθυμνο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015, σ. 82–100.

⁸⁴ Α. ΤΣΑΛΔΑΡΗ: «Πεντηχονταετηρίς Π.Ι.Κ.Π.Α., 1964». Στο *Εθνικαί Κοινωνικαί Πολιτικαί Προσπάθειαι, Τόμος Α΄: Το Παιδί και η Γυναίκα*, Αθήνα, 1967, σ. 89–96.

Την μερίδα εν τούτοις του λέοντος στην επιτέλεσι της κοινωνικής τους αποστολής τα Κρατικά Λαχεία την επεφύλαξαν για το ΠΑΙΔΙ για το ΕΛΛΗΝΟΠΟΪΛΟ. Και γιατί το παιδί είναι η ελπίδα του μέλλοντος της φυλής μας, το αξίζει...Είναι αναμφισβήτητα η πιο εθνική τοποθέτησις [χρημάτων] που θα μπορούσε να γίνη. Εικοσι εφτά ολόκληρα εκατομμύρια δίνονται από το 1953 μέχρι σήμερα κάθε χρόνο στο Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού, στο γνωστό σ' όλους μας ΠΙΚΠΑ για την εκπλήρωσι των υψηλών εθνικών και κοινωφελών σκοπών του⁸⁵.

Η σχέση του Παλατιού με το ΠΙΚΠΑ διαφαίνεται και στην περίπτωση του ΚΕΠΕΠ Λέρου. Παρόλο που το κράτος χρηματοδοτεί εν μέρει την ίδρυση του πρώτου ασύλου ανιάτων παιδιών, είναι το Παλάτι, όπως και στην περίπτωση των παιδουπόλεων και των τεχνικών και οικοκυρικών σχολών, που αναλαμβάνει αυτή την προνοιακή πολιτική. Ο ίδιος ο Υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας αναφέρει στα εγχαίνια του ΚΕΠΕΠ Λέρου ότι δεν είναι δυνατόν το κράτος να καλύψει πλήρως αυτή την προνοιακή πρωτοβουλία καθώς βασικό μέλημά του είναι «η ανάπτυξις των πλουτοπαραγωγικών πόρων». Επειδή το κράτος δεν μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες υποδομής, ήταν η Φρειδερίκη η οποία «μετά τήσσης στοργής αντιμετώπιζει τα ζητήματα τα αφορώντα τα Ελληνόπουλα» που παραχώρησε τα κτίρια για τη στέγαση του ΚΕΠΕΠ Λέρου. «Φυσικό ήτο» υποστηρίζει ο Υπουργός να ανατεθεί η λειτουργία του ιδρύματος στο ΠΙΚΠΑ, «εν είδος αποκεντρωμένης εξωτερικής Υπηρεσίας...υπό την άμεσον εποπτεία του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας»⁸⁶. Η μετεμφυλιακή πρόνοια, δηλαδή, ανατίθεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στο Παλάτι και συγκεκριμένα στη βασίλισσα, η οποία χτίζει ένα πανίσχυρο δίκτυο φιλανθρωπίας αλλά και άσκησης πολιτικής.

Κεντρικός στόχος του ΠΙΚΠΑ, που όπως υποστηρίζει η Θεοδώρου ξεκίνησε ως μία «απόπειρα μετασχηματιστικής φιλανθρωπίας», υπήρξε, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της μετεμφυλιακής προσπάθειας του Παλατιού να επέμβει στην ιδιωτική σφαίρα των αποδεκτών της βοήθειας, η προστασία αλλά και ο προσδιορισμός, η περιχαράκωση του νοήματος της παιδικής ηλικίας και της μητρότητας⁸⁷. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και το ΚΕΠΕΠ Λέρου που ιδρύεται το 1961 βάσει του νομοθετικού διατάγματος 2690 του 1953 για τη δημιουργία υπηρεσιών του ΠΙΚΠΑ που αποσκοπούσαν στην προστασία της μητρότητας και της παιδικής

⁸⁵ «Μεγάλη η Εθνική και η Κοινωνική Αποστολή των Δυο Κρατικών Λαχείων: Εθνικού και Λαϊκού». *Εμπρός*, 1 Σεπτεμβρίου 1962.

⁸⁶ «Τα Εγχαίνια του Κέντρου Ανιάτων Παίδων Λέρου».

⁸⁷ Β. Θεοδωροῦ: «Μεταβαλλόμενα Πλαίσια Συνάφειας μεταξύ Εθελοντών, Ειδικών και Κράτους: Το Παράδειγμα του Πατριωτικού Ίδρύματος Προστασίας του Παιδιού». Στο *Μορφές Δημόσιας Κοινωνιότητας στην Ελλάδα του 20ου Αιώνα*, επιμ. Έ. Αβδελά, Χ. Εξερτζόγλου και Χ. Λυριντζής, Ρέθυμνο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015, στις σσ. 82-85.

ηλικίας στην επαρχία⁸⁸. Στην ομιλία του στα εγκαίνια του ιδρύματος, ο Στράτος υπογραμμίζει ότι η προστασία των «ψυχικών και σωματικών ανιάτων παιδών» είναι εξαιρετικά δύσκολη διότι είναι «βάρος εις την Κοινωνίαν» και, κυρίως, «βάρος εις την οικογένειάν των, η οποία ως εκ τούτου δεν δύναται να αποβή πλήρως αποδοτική εις την όλην οικονομίαν του τόπου»⁸⁹. Η πολιτική του εγκλεισμού των αποκλίνοντων κοινωνικών μελών, όπως συναντάται και στη διεθνή βιβλιογραφία, εκπορεύεται από τον εκσυγχρονισμό της οικονομίας και της κοινωνίας και την προτεραιοποίηση της παραγωγικότητας των «υγείων» μελών έναντι της συμπερίληψης στην οικογένεια και την κοινότητα που ήταν η νόρμα στις παραδοσιακές κοινωνίες. Όπως παρατηρεί και ο Δημήτρης Πλουμπίδης, η σταδιακή εισαγωγή ανθρώπων με νοητική αναπηρία στα ιδρύματα είναι δείγμα διάλυσης της παραδοσιακής οικογένειας και κοινωνίας⁹⁰.

Η «διάλυση» της παραδοσιακής οικογένειας σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την αλλαγή του παραδοσιακού ρόλου της γυναίκας και την είσοδό της στην αγορά εργασίας. «Η συνεχής αύξησης του αριθμού του ανιάτως νοσούντος παιδιού» διαβάζουμε στις εκθέσεις πεπραγμένων του ΠΙΚΠΑ Λέρου «και τα εξ αυτού δημιουργούμενα προβλήματα αφ' ενός δια την μητέρα αφ' ετέρου δια τα υπόλοιπα παιδιά της οικογενείας» κατέστησαν έκδηλον την ανάγκην της ιδρύσεως ενός Ασύλου ανιάτων⁹¹. Αυτές οι εκθέσεις πεπραγμένων, μάλιστα, που συντάσσει η Εφορεία του ΚΕΠΕΠ ξεκινούν κάθε χρόνο από το 1963 έως και το 1969 με το ακόλουθο απόσπασμα:

Είναι γνωστόν ότι η μητέρα του ανιάτως νοσούντος παιδιού αντιμετωπίζει εις τα πλείστα των περιπτώσεων ανυπέρβλητους δυσχέρειας εις το έργον της διαπαιδαγωγήσεως των λοιπών παιδιών της, καθ' ότι η παρουσία του ανώμαλου παιδιού επιβάλλει αφ' ενός εις την μητέρα πρόσθετους και επίπονους φροντίδας με αναγκαστικήν μείωσιν της περιποιήσεως των υπόλοιπων παιδιών και αφ' ετέρου δημιουργεί δυσάρεστον ατμόσφαιραν εις τα λοιπά παιδιά τα οποία είναι υποχρεωμένα εκτός των άλλων να παρακολουθούν εκ του σύνεγγυς καθημερινώς και εις

⁸⁸ «Νομοθετικό Διάταγμα 2690 Περί Συγκροτήσεως Παρά Των Πατριωτικό Ιδρυμάτι Κ.Π.Α. Υπηρεσίας Προστασίας Μητρότητος και Βρέφους Εις την Ύπαιθρον Χώραν. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 11 Νοεμβρίου 1953.

⁸⁹ «Τα Εγκαίνια Του Κέντρου Ανιάτων Παιδών Λέρου», *Μηνιαία Επιθεώρησις Λέρου*, 1962.

⁹⁰ Δ. ΠΛΟΥΜΠΙΔΗΣ: *Συμβολή στη Μελέτη της Ιστορίας της Ψυχιατρικής στην Ελλάδα: η Παραδοσιακή Συμπεριφορά απέναντι στους Ψυχοπαθείς και τα Ψυχιατρικά Ιδρύματα του 19ου Αιώνα*, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1981, σ. 108.

⁹¹ «Εκθέσεις Πεπραγμένων του Κέντρου Ειδικής Περιθάλψεως Παιδών του ΠΙΚΠΑ εν Λέρω του Έτους 1963», ΓΑΚ Λέρου.

όλας τα λεπτομέρειας του το δράμα των γονέων των, γεγονός το οποίον παν άλλο ή επικοδομητικώς εις την ανατροφήν των ψυχολογικώς αντιδράσεις προξενεί. Εισέτι η παρουσία του ανωμάλου παιδιού εις το οικογενειακόν περιβάλλον αποτελεί ανυπέβλητον εμπόδιον εις τα περιπτώσεις όπου συνέπεια της δυσμενούς οικονομικής καταστάσεως της οικογένειας η μητέρα ερχομένη αρωγός εις τον τομέα αυτόν θα έπρεπε να εργασθή δια την αντιμετώπισιν των δυσχερειών...Ανεξαρτήτως όμως όλων των ανωτέρω και λόγοι υγιούς αισθήματος ευθύνης επιβάλλουν όπως η κοινωνία λάβη ιδιαίτεραν Πρόνοιαν δια την τύχη των ανωμάτων παιδιών τα οποία έχουν ανάγκην και δικαιούνται όπως τύχουν στοργής και αγάπης εκ μέρους του κοινωνικού συνόλου ακριβώς διότι η φύσις ηθέλησεν να παρασπονδήσῃ εις την περίπτωσιν των γεγονός δια το οποίον ουδεμίαν ευθύνην φέρουν. Τα ως άνω προβλήματα διαπιστωθέντα υπό της Α.Μ. της Βασιλίσσης των Ελλήνων ως και άλλων κοινωνικών παραγόντων συσχετήθησαν εις σειράν Συνεδριάσεων [μία εκ των οποίων αποφασίζεται η ίδρυση του ΠΙΚΠΑ Λέρου]⁹².

Με άλλα λόγια, το άσυλο του ΚΕΠΕΠ Λέρου θεσπίζεται και θεσμοθετείται, σύμφωνα με τους διοικούντες του, ως ασπίδα προστασίας, αλλά και κανονιστικό πρότυπο: πρώτον, για τη μητέρα, και δη την εργαζόμενη μητέρα – γεγονός που συντείνει με τη διεθνή βιβλιογραφία για την ανάδυση του ασύλου ως αποτέλεσμα του εκσυγχρονισμού της κοινωνίας, της εξεύρεσης εργασίας έξω από το σπίτι και, τελικά, της εισόδου της γυναίκας (του παραδοσιακού φροντιστή της οικογένειας) στην αγορά εργασίας που στην Ελλάδα λαμβάνει χώρα στη μεταπολεμική περίοδο· δεύτερον, για τα υπόλοιπα παιδιά της οικογένειας – τα οποία πρέπει να ανατραφούν με βάση αυτό που η Έφη Αβδελά χαρακτηρίζει έναν «νέο λόγο για την ψυχολογική ανάπτυξη»⁹³. και, τέλος, για το ίδιο το παιδί με νοητική αναπηρία που εντάσσεται σε έναν νέο δικαιωματικό λόγο που συγκροτείται κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, όπου το παιδί τίθεται στο επίκεντρο. Αυτός ο νέος ψυ-επιστημονικός λόγος αν και καινοτόμος και εκσυγχρονιστικός για τα μέτρα της εποχής, πηγάζει και αναπτύσσεται μέσα στα στενά όρια της εθνοπροσύνης ως μετώπου συνένωσης των αντικομμουνιστικών τάσεων. Πιο συγκεκριμένα, περιγράφει την αγάπη, τη στοργή και την προστασία αυτών των παιδιών με τη μορφή της κρατικής πρόνοιας, η οποία σε μεγάλο βαθμό ταυτίζεται εδώ με τη φιλανθρωπία ως τρόπο άσκησης πολιτικής του Παλατιού και πρακτική εφαρμογή της κυρίαρχης εθνικόφρονας ιδεολογίας. Στις ετήσιες

⁹² «Εκθεσις Πεπραγμένων του Κέντρου Ειδικής Περιθάλψεως Παίδων του ΠΙΚΠΑ εν Λέρω του Έτους 1963», ΓΑΚ Λέρου.

⁹³ Ε. ΑΒΔΕΛΑ: «Νέοι Εν Κινδύνω»: *Επιτήρηση, Αναμόρφωση και Δικαιοσύνη Ανηλίκων μετά τον Πόλεμο*, Αθήνα, Πόλις, 2013.

εκθέσεις του ΚΕΠΕΠ, μάλιστα, αναφέρεται ότι «πάντες οι επισκέπται και ιδιαίτερα οι γονείς των περιθαλπομένων παιδών εκφράζονται με τα κολακευτικώτερα λόγια και να παρομοιάζουν τούτο ως «Ναόν της Αγάπης». Με άλλα λόγια, και εδώ η πρόνοια και η προστασία των παιδιών συνδέεται με την πειθάρχηση των σωμάτων που βασίζεται σε έναν λόγο για κοινωνική και εθνική πρόοδο και έχει σε μεγάλο βαθμό τις ρίζες του στον εκσυγχρονισμό της οικονομίας και την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας.

Ο Michel Foucault υποστηρίζει ότι με την ανάδυση της Νεωτερικότητας, τα δυτικά κράτη κληρονομούν από τη χριστιανική εκκλησία την επονομαζόμενη ποιμενική εξουσία και, έτσι, αναλαμβάνουν τη φροντίδα των σωμάτων των πολιτών και διασφαλίζουν την επιβίωσή τους όπως έκανε η προκάτοχός τους για τη σωτηρία των ψυχών του ποιμνίου της⁹⁴. Αυτή η φροντίδα και προστασία, η πρόνοια με άλλα λόγια, συνοδεύεται από, ή μάλλον έρχεται ως, αντάλλαγμα για τον κοινωνικό έλεγχο του φορέα της πάνω στον πληθυσμό: η Εκκλησία επέβαλε νηστεία και απαγόρευση των προγαμιαίων σχέσεων, το Κράτος, υποβοηθούμενο από τον συστηματοποιημένο επιστημονικό λόγο, στέρωσε την ελευθερία με τον εγκλεισμό σε ψυχιατρικά, προνοιακά και σωφρονιστικά ιδρύματα. Επηρεασμένος από τη φουκωική σκέψη, ο κοινωνιολόγος Nikolas Rose υπογραμμίζει τον ρόλο των ψυ-επιστημονικών λόγων στη συγκρότηση της πρόνοιας στη μεταπολεμική Βρετανία ως τον τρόπο με τον οποίο, μέσα από το πρόσχημα της προστασίας—των παιδιών, των αδυνάτων, των εργαζομένων—κάποιες πρακτικές που ανήκαν προηγουμένως στην ιδιωτική σφαίρα της οικογένειας πέρασαν τελικά στο σύγχρονο κράτος και τα ιδρύματά του⁹⁵. Σε αντίθεση με τη Βρετανία, όπου το κράτος πρόνοιας στήνεται από τους Εργατικούς σε κλίμα μεταπολεμικής κοινωνικής συναίνεσης μεταξύ των πολιτικών χώρων, στην περίπτωση της Ελλάδας, η συστηματική συγκρότηση της πρόνοιας και των ψυ-επιστημονικών λόγων γύρω από αυτή συμπίπτει χρονικά με τη λήξη του Εμφυλίου και την προσπάθεια του κράτους των εθνικοφρόνων για υλική, ηθική και κοινωνική ανασυγκρότηση αλλά και ιδεολογική επικράτηση πάνω στους ηττημένους. Στο βαθιά διχασμένο τοπίο της μετεμφυλιακής Ελλάδας, η πρόνοια είναι πολύ αναγκαία για τον οικονομικά και ψυχολογικά εξασθενωμένο πληθυσμό αλλά είναι εξίσου αναγκαία και για τους φορείς άσκησης της ως μέσο προς την «εθνική ανασυγκρότηση». Ενώ οι προαναφερθέντες φορείς πρόνοιας, το κράτος και το Παλάτι, συντάσσονται υπό τη σκέπη της εθνικοφροσύνης, δεν ταυτίζονται πάντα ως προς τη θεσμική τους δράση. Το κράτος λαμβάνει κάποιες πρωτοβουλίες, όπως για παράδειγμα η ίδρυση της Αποικίας Ψυχοπαθών Λέρου το 1957, αλλά

⁹⁴ M. Foucault: «The Subject and Power». *Critical Inquiry* 8: 4 (1982), σ. 777–95.

⁹⁵ N. Rose: *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*, London, Routledge, 1990.

την πρωτοκαθεδρία φαίνεται να έχει το Παλάτι και συγκεκριμένα η βασίλισσα που στήνει ένα πανίσχυρο δίκτυο της δίκτυο φιλανθρωπίας που αναλαμβάνει την πρόνοια, ειδικά των παιδιών και των νέων, όπως είδαμε στην περίπτωση των Βασιλικών Σχολών και του ΠΙΚΠΑ Λέρου. Ο κοινωνικός έλεγχος που ασκείται από τους φορείς της πρόνοιας στον πληθυσμό ενέχει έντονα στοιχεία πειθάρχησης στην κυρίαρχη ιδεολογία του «Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια» καθώς η προστασία και η φροντίδα για τους αδύναμους γίνεται και μέσο για την ιδεολογική επικράτηση των νικητών του Εμφυλίου κατά τη διάρκεια της εθνικής ανασυγκρότησης.

Λόγω της έτοιμης υποδομής των Ιταλών αλλά και της γεωγραφικής απόστασης από το κέντρο λήψης αποφάσεων, η Λέρος αποτελεί παράδειγμα που συμπυκνώνει την ιστορία της μετεμφυλιακής κρατικής πρόνοιας και της βασιλικής φιλανθρωπίας. Μέσα από τη χαρτογράφηση των ιδρυμάτων του νησιού, αναδύθηκαν προνοιακοί και ψυ-επιστημονικοί λόγοι για την προστασία των ανηλίκων, των αδυνάτων, των κοινωνικά αποκλίνοντων, των ψυχικά ασθενών που διαπλέκουν την πρόνοια με την πειθάρχηση των υποκειμένων στην κυρίαρχη ιδεολογία της εθνικοφροσύνης. Οι πρωτοβουλίες του Παλατιού, όπως οι Βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέρου και η Βασιλική Οικοκυρική Σχολή, η πρωτοβουλία του κράτους με την Αποικία Ψυχοπαθών Λέρου αλλά και η συνεργασία Στέμματος και κυβέρνησης Καραμανλή στην περίπτωση του ΠΙΚΠΑ Λέρου συνδέονται με το ύψιστο αγαθό που είναι, υποτίθεται, υπεράνω ιδεολογιών: την προστασία των ανηλίκων και των αδυνάτων. Με το πρόσχημα της φροντίδας αλλά και του εκσυγχρονισμού της κοινωνίας, ασκείται στα υποκείμενα ψυχολογική βία που λαμβάνει διάφορες μορφές αναλόγως και του χαρακτήρα του ιδρύματος. Κάποιες μορφές ψυχολογικής βίας όπως η απομάκρυνση από την οικογένεια, ο περιορισμός σε περιφραγμένο χώρο μακριά από τον αστικό ιστό αλλά ακόμα και από τον τοπικό οικισμό, η απώλεια της ιδιωτικότητας αλλά και η ισοπέδωση της προσωπικής ταυτότητας αφορούν όλα τα ιδρύματα της Λέρου. Άλλες μορφές ψυχολογικής βίας όπως η λήθη και διαγραφή του παρελθόντος, η επανεκπαίδευση με βάση τις παραδοσιακές συντηρητικές αξίες ως προς το φύλο, την τάξη, το έθνος και τη θρησκεία, η φίμωση και η λογοκρισία και τιμωρίες όπως η απομόνωση αφορούσαν τις Βασιλικές Σχολές. Ο επ' αόριστον εγκλεισμός, η στέρηση επαρκούς ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, ψυχοθεραπευτικής παρέμβασης και αξιοπρεπών συνθηκών διαβίωσης εμφανίζεται στο ψυχιατρείο και στο ΠΙΚΠΑ. Σε όλα αυτά τα ιδρύματά, όμως, διαφαίνεται η επίδραση της κυρίαρχης ιδεολογίας ως προς τη θεσμική οργάνωση, το εργασιακό καθεστώς, και την επικοινωνία του έργου τους στη δημόσια σφαίρα. Η προστασία των αδυνάτων ως αιχμή του δόρατος της μετεμφυλιακής πολιτικής γίνεται άλλοθι και δικαιολογία για την ισχυροποίηση των ελεγκτικών μηχανισμών, της άσκησης ψυχολογικής βίας και των πρακτικών αποκλεισμού. Οι πολιτικές υγείας και πρόνοιας που υφίστανται τα υποκείμενα και οι επιστημονικοί λόγοι που αναδύονται μέσα και γύρω από αυτές δεν είναι πολιτικά

ουδέτερα αλλά τέμνονται και συνδιαμορφώνονται με την κυρίαρχη ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, αναδεικνύοντας τις πολλαπλές ιδρυματικές χρήσης της Λέρου ως ενός «έργου υψίστης εθνικής σημασίας».